

50308

FÖLD ÉS EMBER

NEGYEDÉVENKINT MEGJE-
LENŐ TUDOMÁNYOS SZEMLE

Szerkeszti
KOGUTOWICZ KÁROLY

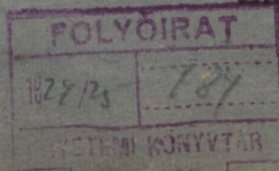
Kiadja
a Magyar Néprajzi Társaság
Emberföldrajzi Szakosztálya
Szerkesztőség: Budapest V.
Katona József-utca 28. sz.

1922

2 SZ.

Egyes szám ára 40 korona.

Előfizetés fél évre 60 korona.



E füzet tartalma :

	Lapszám
<i>Kogutowicz Károly</i> : Osztrák vélemény a Monarchia geográfiai alapjairól	97
<i>Banner János</i> : Adatok Békésmegye településföldrajzához (1 táblával)	105
<i>Dékány István</i> : Kritikus fejezetek az államföldrajzban	114
<i>Rapaics Raymund</i> : Szikeseink életjelenségei	131
<i>Teleki Pál gróf</i> : Három könyv	144
Szemle	144
Apró közlemények	164
Földrajzi oktatás	176
Társulati ügyek	184

A Magyar néprajzi társaság, a Geográfus Szövetség és a KANSz tagjai a **FÖLD ÉS EMBER** 1922. évfolyamát továbbra is **90** koronáért kapják.

HÁTRALÉKOK befizetésére mellékelünk egyes füzetekhez postatakarékpénztári befizető lapot. Mindenkit felkérünk, hogy folyóiratunkrendkívül csekély előfizetési díját fizesse meg mindig pontosan előre.

N E M E M E L T Ü K

1921. óta az előfizetés árát, kérjük azonban a tehetősebb előfizetőinket, egészítsék ki előfizetésüket önkéntes adományokkal.

Kisérelje meg összehasonlítani bármely silány kiállítású 380 lapnyi iskolakönyv árát a Föld és Ember évfolyamának előfizetési árával!

Kérünk mindenkit, terjessze folyóiratunkat, szerezzen új előfizetőket, mert ezzel támogatja a földrajzi tudományt és erősíti lapunkat is.

! Olvassa el a boríték 3-ik és 4-ik lapját !

Osztrák vélemény a Monarchia geográfiai alapjairól.

Abban a csudálatos elszigeteltségben, melyben Középeurópa népei a világháború befejezése óta élnek, talán legcsudálatosabb az a közönyösség, mellyel az egyesek még hozzájárulnak emez elzárkózottság fokozásához. Mert csak tökéletes közönyösséggel magyarázható az a körülmény, hogy az egykori császárvárosban, tőlünk a modern technika szerint mindössze ötnegyedórányira olyan érdekes megállapítások látnak napvilágot, mint Lehmann Ottó-éi.¹⁾ és geográfus társadalmunk 1919 óta nem vett tudomást ezekről a bennünket olyan közelről érdeklő sorokról.

Lehmann nézeteit 1918. november 4.-én, tehát közvetlenül a nagy összeomlás után a bécsi földrajzi társaságban tartott előadásán fejtette ki. Sajnos semmit sem tudunk az előadást követő vitáról és eredetien tárgyilagos felfogásának Bécsben való fogadtatásáról. Lehmann megállapításai sok tekintetben osztrák részről meg nem szokott tárgyilagosságról tanuskodnak, mely arra enged következtetni, hogy — habár osztrák előítéleteitől ő sem tud mindenkor megszabadulni — a nagy katasztrófa kijózanítóan hatott odaát és évtizedes sőt, évszázados tévedésekre zúdította rá a forradalom vakító fényét.

Úgy találtam, nem lesz érdemetlen munka, — ha elkéséitlen is — reámutatunk *Lehmann* értekezésére és kissé behatóbban foglalkozunk fontosabb állításaival.

*Szekfü Gyula A magyar állam életrajza*²⁾ c. modern történelmi tanulmányában hasonló tárgyat érint és mégis tulajdonképpen a köztudatban élő magyar államterületről nem tér le fejtegetései során. Őt természetesen nem a földrajzi szempont érdekelte. Annál inkább figyelemreméltó az osztrák geográfusnak megnyilatkozása, mert ha magyar ember mondaná ezeket első ízben, az egyoldalú, elfogult sovinizmus gyanújával fogadnák mindenfelé.

Lehmann nem mindenik megállapítása kedvező a magyar-

¹⁾ *Lehmann O*: Zur historisch-politischen Geographie von Österreich und Ungarn. Mitt. d. Geogr. Gesellschaft in Wien. 1919. 150—180. I.

²⁾ Budapest, 1917, német nyelvű eredetije: *Der Staat Ungarn*, Stuttgart-Berlin 1917.

ságra, egy-két helyen tárgyilagossága is elhagyja, cikkének legnagyobb része azonban olyan állításokat tartalmaz, melyekről csak sajnálnunk kell, hogy nem korábban hangzottak el és nem terjedtek el eléggé a magyar geográfiai irodalomban sem. *Lehmann* megértő álláspontjának talán magyarázata az, hogy harctéri szolgálatot jórészt Magyarországon és Horvátországban teljesített és úgy látszik, az itt töltött időt alapos tanulmányoknak szentelte.

A Monarchián végzett történelmföldrajzi vizsgálódásai akörül forognak, vajjon minő hatással voltak a földrajzi tényezők az államalakulásra? Vajjon *lehetővé* tették e, *elősegítették-e*, vagy *kikényszerítették-e*? Ezt a három fokozatot mindvégig élesen különbözteti meg.

Igen érdekesek általános megállapításai a *földrajzi egységről*. Földrajzi egységen olyan természeti területet ért, mely környezétől jól elkülönül és önmagában lehetően egységes. Legjobb példa a sziget. Szárazföldön jó egység a síkságoktól körülvevett, jól elhatárolható hegység, de a hegységektől körülhatárolt síkság is az. Utóbbi esetben síkság és hegység két külön egység is lehet, ha azonban a két elem geológiai szerkezete rokon és az egész egységes folyóhálózat köti össze, a síkságot és a környező hegységek belső lejtőjét egyetlen egységnek is tekinthetjük.

Ha a földrajzi egységnek természeti felszereltsége olyan, hogy az államalkotás szempontjából jelentősége lehet, (jó határok stb.) *politikai földrajzi egységgel* van dolgunk.

Hatása az államalakulásra igen változó és csak ritkán látjuk a történelemben, hogy még az ilyen jó földrajzi egység is teljesen és tartósan egybeesik a politikai területtel. Pl. Anglia és Skócia még nem egyesültek, ellenben a brit hatalom a kontinens részeire is kiterjedt.

Supan erről azt írja¹⁾: „Ritter óta a földrajzban két irány uralkodik. Az egyik megtartja a földfelszínnek államokra való tagolását és még ma is elterjedtebb... a másik fizikai szempontok szerint tagol *természeti tájakra, földrajzi egyedekre, természetes országokra*.”

„Mindenki tudja mi az állam, a természetes országokról ellenben igen szerteágazók a vélemények és a politikai határok természetesen eltolhatók, időlegesen azonban mégis az emberi szeszély hatásán kívül állanak, *természetes tájak határai ezzel*

¹⁾ Leitlinien der allgemeinen politischen Geographie. Lipcse, 1918, 5. l. (második kiadás most jelent meg).

szemben sokszor bizonytalanok és tartósan a tudós vita tárgyai."

Visszatérve Lehmann fejtegetéseéhez, azt látjuk, hogy mindenekelőtt kemény ítéletet mond *Középeurópáról*. Kifelé rosszhatárok, bent az egységesség teljes hiánya jellemzi, tehát nem földrajzi egység — inkább Európa testének a szélső egységek lefejtése után visszamaradó tönkje: *negatív* földrajzi egység, melyre — tekintettel tarka nemzetiségi arculatára — a politikai egység fogalmát is csak nagyon erőszakoltan alkalmazhatjuk¹⁾. Talán *geográfiai* sajátága ennek a Középeurópának, hogy a területén alakult államok nagyobbára másoktól eltérő szerkezetűek és rövid élettartamuak. Pufendorf a XVIII. sz.-ban már „monstrumnak” nevezi a Római Szent Birodalmat. Ugyanilyen páratlan államalakulás a Német Szövetség, majd a mindössze 63 esztendőtt élt osztrák császárság (1804—1867²⁾), a monarchiákból és köztársaságokból álló Német Birodalom és nem kevésbé Ausztria és Magyarország dualisztikus társulása, melynek „összállam” („Gesamtstaat”) voltát a magyarok kezdettől fogva tagadták.

Középeurópában három természetes egységet találunk: az Alpokat, a Cseh-Masszívumot és a hegységövezte Magyar-Medencét. Ezek nem esnek egybe pontosan az Alpenländer, Sudetenländer és Magyarország történeti-politikai területeivel, mégis csudálatosképpen nem találunk olyan politikai földrajzi tanulmányt, mely ezeknek elhatárolásával foglalkozott volna. Lehmann csupán H. Wagner³⁾ felosztását ösmeri, aki „Ungarn” elnevezéssel jelöli meg a Magyar-Medence egységét s belefoglalja a Kárpátokat is. Míg ez az egység kb. 400.000 km²-t ölel fel, már Hettner ismert Európájában az ugyancsak fizikai egységként tárgyalt „Ungarn” kiterjedése 300.000 km² sincsen, tehát jóval kevesebb, mint a történelmi Magyarország ill. a Magyar Birodalom.

Lehmann ezzel a nagyobb geográfiai egységgel „Grosspannonien”-nel, ahogy ő mondja, kíván foglalkozni⁴⁾.

„Wohl kein zweites Mal gibt es auf der Erde ein niedriges Flachland, das nach allen vier Weltgegenden von weithin 1000—2000 m hohen Gebirgen umgeben ist...” — Határait következő-

¹⁾ Naumann: Mitteleuropa.

²⁾ Tulajdonképpen csak 1849—67!

³⁾ H. Wagner I. Länderkunde von Europa. I. rész. bővebben ösmereti Littke Aurél a Földrajzi Közleményekben

⁴⁾ A magyar geográfiai irodalomban természetesen többször is találkozzunk a tágabb értelemben vett Magyar Medence-fogalmával, de geopolitikai szempontból nálunk sem foglalkoztak vele.

képpen szabja meg; délen messze benyúlik Szerbiába és Boszniába, nyugaton, bármennyire szokatlanul hangzik is osztrák fülnek (mondja L.), a Bacher Geb., Kor- és Glein Alpe a határ, majd a Bécsi-Medence *nyugati* pereme. Geológiaiilag és morfológiaiilag ide tartoznak a Morvamező és a morva alföld a Pollaner Berge-, Steinitzer-Wald- és Mars-Gebirge-ig. Mint ahogy már *Merz*¹⁾ kimutatta a Száva-Duna vonal tarthatatlanságát a Magyar-Medence déli s a Balkánfélsziget északi elhatárolása szempontjából, itt nyugaton sem lehetnek olyan apró folyók, mint a Morva és a Lajta a nagy egység határolói. Tullnerfeld, Olmützi és Brünni-Medence tehát szintén a magyar Alföld nyúlványai. Északnyugaton tehát egy szakaszon a Csehmorva-Hegyvidék vízválasztója a határ. Ez egyébként 6—800 m magasságban halad, egyetlen ponton van 450 m-es beréslése.

Ez a Magyar-Medence több, egymástól csak gyengén elhatárolt kisebb egységből áll. Hegyövezetében azonban csupán két helyen van szélesebb rés: az egyik St. Pöltenről NW-ra az Alpok és a Cseh-Masszivum között 10 km szélesen ékelődik be, a másik a Kárpátok és a Szudéták között lévő, ugyancsak olyan széles Morvakapu (Mährisch Weisskirchennél). Mindkettő ösidők óta fontos közlekedési útirányokat határozott meg. A rajtuk áthaladó számos út kereszteződési *területét* Bécs és Pozsony között találjuk. Bécstől délre az Alpok mindenütt legfeljebb szűk szorosokon engedik át a forgalmat a medence felé.

Ezek a geográfiai adottságok. Ezek alapján áttér annak kutatására, hogy ezek a politikai földrajzi alakulást mennyire tették lehetővé, ill. kedveztek-e neki, vagy kikényszerítették-e? Bécs vidékén *lehetőségek* voltak államalakításra, de minthogy ebből a központból csupán 4 meghatározott irányban lehet a forgalmat lebonyolítani, *kedvezésről* szó sem lehet. Még kevésbé állíthatnók, hogy az 1804 évi Osztrák Császárságot — ez volt e központ körül az első nagyobb államalakulás — a földrajzi tényezők *kényszerítették* volna a népekre. A császárság ideiglenes élettartamára is inkább Csehországnak és Magyarországnak jó, természetes határövei adtak támasztékot.

A geográfiai tényezők hatása azonban határozottan kedvezőtlen abban a tekintetben, hogy az említett 4 főútirány egyúttal népek és hadak útja volt. Csehország és Magyarország Bécs felé nyitott zsákszerű alakulásai pedig mindig lehetővé tették, hogy e

¹⁾ Sammlung Meereskunde 1915. IX. 3. füzet.

területek új urai által kiszorított népek a perifériákon meghúzódnak és hozzájárulnak az etnikai kép páratlan tarkaságához.

Lehmann ez utóbbi megállapítása nem egészen helytálló, hiszen a Kárpátok lakóinak legnagyobb része kívülről telepített vagy idővel beszivárgott népesség.

Szekfüvel egy úton halad, amikor végül megállapítja, hogy a földr. tényezőknél sokszorta hatásosabb volt az uralkodóház szerepe és üres frázis az a szólam, hogy a Habsburgokat Bécs helyzete vitte rá birodalmuk megalapítására.

E bennünket érdeklő kritika után az Alpok és Szudéták területén történt államalapítási kísérletekre tér rá, ezekkel itt nem foglalkozhatunk.

A Nagy-Magyar-Medence területén végbement államalapításokat ismerteti ezután. A Nagymorva-Birodalom 830-tól 894-ig állott fön­n és csaknem minden irányban elérte a Medence széleit. 100 esztendővel később­ben már csupán egy Csehországra korlátozódó szláv birodalomra találunk és másrészt megszületett a Magyar Királyság. A középkorban Magyarország a nagy medence határaiért küzd és mindenfelé el is érné azokat, ha minden hódítását megtarthatná. Mátyás idejében Nagy-Magyarország már csaknem elérte a Nagy Magyar Medence teljes birtokbavételét „Da er auch zeitweise Serbien und Bosnien den Türken abrang, war damals Grossungarn als staatliche Erfüllung Grosspannoniens seiner Vollendung am nächsten. Dieses Staatsgebilde war kein, Vorläufer des habsburgischen Grossösterreich sondern seine Verneinung.“ Ezután sorra veszi azokat az eseményeket, melyek Nagy-Ausztria területén államalakulásokra, államszövetségekre vezettek. Ezek a törekvések többnyire az uralkodóházak összeházasodásában és perszónáluniókban nyilvánultak. Az ilyen egyesülések a legkritább esetben kapcsol­tak egybe természeti adottságaik révén összetartozó területeket, határaik többnyire a földrajzi egy­sé­geket is önkényesen darabolták fel.

Előbb Ottokár kísérletezik, kinek birodalma Csehországból az alpesi országokon keresztül már az Adriáig ért. Szemet vetett Magyarországra is, de eredményt nem ért el. Csehország és Magyarország egyesítése is a lehetőségek sorába lép időlegesen. Végül következik a Habsburgok uralma, mely az alpesi országokat, Magyarországot és Csehországot igyekszik egy állammá kovácsolni. A nagyosztrák törekvések Magyarország nélkül nem való­síthatók meg. De erejüket mindvégig nem a belső geográfiai

adottságokban keresték, hanem külső tényezőkben, mint pl. a római-német császári hatalom, az ellenreformáció, külföldi birtokok és abszolutisztikus hatalom. Csehország és az alpesi tartományok erőforrásai sohasem lettek volna elegendők a Habsburg Nagy-Ausztria megalapozására, amihez hozzátartozott Magyarország megszerzése, tehát a török kiűzése. A Habsburg-Monarchia megalapozása ily módon a földrajzi tényezőktől teljesen függetlenül történt. Ezt bizonyítja Lehmann szerint az, hogy amint csak pillanatnyira is megvannak a külső hatalmi hatások, politikai erő-kifejtések, azonnal érezhető Magyarország elszakadási törekvése, semmiféle földrajzi kapocs automatikus működése nem tapasztalható. Ellenben a Pannoniai-Medence geopolitikai energiája, amely már Mátyás idejében is kezdett kibontakozni, most újra életre kél. „Um so mehr erkennt man geographische Einflüsse auf die Gestaltung der Vorgänge seit 1886, aber nicht zugunsten Österreichs, oder gar Grossösterreichs, wohl aber zugunsten Ungarns und selbst einer ungarischen Grossmachtstellung.“ Ezért az utolsó fejezet címe: *Die geographische Begünstigung und Vorherrschaft Ungarns im dualistischen Vertragsverhältniss.*

Ausztria egymagában nem volt életre való. *Supan* kifejezése szerint *monstruózus* alakja, népeinek állandó viszálykodása, az államnyelv hiánya elég ok erre. Ezért kapaszkodtak odaát egyre jobban a „*Gesamtmonarchie*“ álomképébe. Ezzel szemben Magyarország tartotta kezében Bosznia és Hercegovina, valamint Dalmácia kapuit és ennél fogva az oda irányuló forgalmat kénye-kedve szerint szabályozta. „E területekkel Magyarország Olaszországgal egyenrangú nagyhatalom lett volna, Ausztria pedig nélkülük középhatalom fokára süllyedt volna. Ausztriának a közös kiadásokban *mértéken túl* való részesedése így is lehetővé tette Magyarországnak (?) a nagyhatalmi politika üzését, Ausztriának ellenben megadták a jogot arra, hogy még egy ideig úgy tegyen, mintha ez a nagyhatalom az osztrák-magyar összállam volna.“ „Die geographischen Grundlagen seiner Stärke wurden einigermaßen wirksam vorwiegend mit Tatsachen *„nachgewiesen“*, die der Einheit Grosspannonien entnommen waren.“

A tulajdonképpeni Ausztria „sank immer mehr zu einer Art tributpflichtigen Randstaates Ungarns herab.“ „Das Reich des Mathias Corvinus ging einer neuartigen, der *Vielheit selbstbewusster Völker angepassten* (!) Auferstehung entgegen.“ Hiszen Bécs is a magyar hatalmi törekvések hatása alatt állott. Egyedül Szerbia

még nem. A legszebb kilátások kecsegtettek Nagymagyarországnak — még ha idővel Csehország és a tulajdonképpeni alpesi tartományok le is váltak volna. Különösen, ha időközben a magyarosítás tovább halad. Veszedelem csak jugoszláv részről fenyegetett.

Lehmann legfontosabb megállapításai:

1. A Nagy-Magyar-Medence területén két nagyhatalmi alakulás került *egymással szembe*, a bécsi forgalmi központra támaszkodó *habsburgi* és a természetes központból kisugárzó *magyar*.

2. A dualizmus volt a magyar államhatalom legmagasabb foku kifejtése, mert a Magyar-Medence magván kívül valamennyi Habsburg-uralom alatt álló országra is kiterjesztette Bécsen keresztül (?).

3. A földrajzi tényezők sem Nagyausztria, sem Nagymagyarország fennállását *nem biztosíthatják*, mert ezeknél erősebb a népkeveredés hatása.

Ezekben ismertettem Lehmann gondolatait. Itt-ott kínálkozott alkalom arra, hogy politikai túlzásaival szembeszálljak. Nem tettem. Ha szorosan nem tartozott a geográfiai tárgyhoz, az illető részt teljesen figyelmen kívül hagytam, miáltal felfogása talán valamivel tárgyilagosabbnak tetszik, mint a valóságban. Céлом azonban csupán az volt, hogy fölfogásának újszerűségét mutassam be.

Mindenesetre lesújtó ez az osztrák vélemény Nagyausztriáról, a *Gesamtmonarchiáról*. Fejtegetéseit végigolvasván, egy gondolat nyomul előtérbe, mely Lehmannnál nem bontakozik ki, sőt sorai alkalmasak a meglévesztésre. Ő ugyanis a geográfiai tényezőkkel szembe állítja az *erősebb történeti tényeket*, főként a nagy *népkeveredés* „történeti tényét.” Bizonyára ebben követi el a legnagyobb hibát, mert Ausztriára áll, hogy heterogén, legnagyobbbrészt eredetileg sem némellakta vidékeket egyesített magába, Magyarországról azonban ez nem mondható, hiszen a többi nyugati országnál is korábban indult meg az egységes nemzeti állammá való kialakulás. Példátlan az egész világtörténelemben az a gonosz politika, mely a XVIII sz.-ban egész Európa jöttmentjeit csődítette a magyar házra és üldözte csaknem két századon a magyart, a jogos tulajdonost. Ami most a nyakunkba szakadt, az ennek a magában álló, *monstruózus népkeveredésnek* talán természetes következménye azután, hogy ennek az állapotnak egyetlen orvos-

ságát, az ilyen körülmények között teljesen jogos magyarosítást 1867 óta is állandóan elgáncsolta Bécs és gondoskodott talán éppen a magyar pénzen fönntartott „közös” külügyi képviselő nemkevésbé pedig a „közös” hadsereg útján arról is, hogy a magyarságnak ez a jogos és okos védekezése népünket gyűlöletessé tegye és apró közös ellenségeink erejét növelje.

Ebben az egy pontban nem tudta levetni Lehmann sem az osztrák ideológia nagyon is kopott uniformisát.

Kogutowicz Károly.

Adatok Békésmegye településföldrajzához.

Ha hű képet akarunk rajzolni Békés vármegye kialakulásáról, majdnem egészen figyelmen kívül hagyhatjuk a megyének legrégibb történetét, mivel a török hódoltság utáni betelepítés már harmadik rendszeres benépesítése volt e megyének s így népesedési viszonyainak mai kialakulása valóban csak a hódoltság utáni időben veszi kezdetét. A XVIII. század első éveiben történt újraalakulás nagyjából az 1562-ből származó adóösszeírás alapján ment végbe s így érthető, hogy lényegileg ugyanazon a területen rendezkedett be, amelyen első megalakulása alkalmával helyet foglalt. Hogy a mai terület teljesen kialakulhasson, ahhoz természetesen hosszabb idő kellett, mert teljes hátrózottsággal csak az a négy pont volt megállapítható, melyet Vári, Orosháza, Szentandrás és Füzesgyarmat jelölt ki. E négy pont által megszabott területre eső helységeket természetesen az új alakuláskor a megyéhez csatolták s a helyreállított megye tisztikara erre a területre joghatóságát kiterjesztette.¹⁾

Hogy az első két megülest figyelmen kívül hagyhatjuk, annak legjobb magyarázatát adja Lindner Keresztély Ferdinánd gyulai harmincados 1698 évi helyszíni vizsgálata, mely szerint a Körözs menti összes községeket lakatlannak és pusztának találta az egy Békést kivéve, ahol 10 ember lakott.²⁾ Pedig a török hódoltság korát megelőzőleg a mai 28 községgel szemben 71 községe volt a megyének, jőlehet a mai területek jelentékeny része az időben más megyéhez tartozott. E községek egy részének nevét a határrész- és pusztanevek a mai napig is fenntartották.

Ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy az említett jelentés szerint Békésen talált 10 ember minden bizonnyal magyar volt, nem csalódunk, mert még az 1715-iki összeírás is csak magyarokat talált. Ennek a török pusztítások után felmorzsolódott magyarságnak pótlására telepítették be a különböző nemzetiségeket. Az első telepesek azok a volt megyei lakosok, akik a zavaros időkben, különösen a felszabadító háborúk alatt Szabolcs és Bihar megye területére menekültek. Ezek már abban az időben vissza-

¹⁾ Karácsonyi : Békésmegye története I. 301 l.

²⁾ Karácsonyi : i. m. I. 301 l.

költözködtek, mikor a megye még kincstári terület volt. A nagyobb arányú telepítés akkor kezdődött, mikor a megyét, illetőleg annak nagyobb részét 1720-ban Harruckern János György a császári udvari kamara tanácsosa s a hadi élelmezés igazgatója adományként megkapta. Ő kezdte meg az idegen ajkúak betelepítését s ez addig színmagyar vármegye ekkor kezdett vegyes nemzeti-ségűvé lenni.

Pedig az a terület a régebbi időben, mint azt a legrégibb helységnevek mutatják, tiszta magyar terület volt. Az a 130 helységnév, melyet Haan Lajos felsorol³⁾, kivétel nélkül magyar. Egy részük a honalapítás után nyerte nevét⁴⁾ más részük a kereszténység első századából keletkezett⁵⁾ részint keresztnevek után neveztetett el; legnagyobb részük pedig az egyes vidékek sajátosságát igyekezett kifejezni.⁶⁾ E magyar nevek után csak a harmadik betelepedés ismerete magyarázza meg, hogy ma már közel 30 százaléka a megye lakosságának idegen.

Amilyen néptelen volt a vármegye területe a XVIII. század elején, olyan rohamosan szaporodott a lakosság már a század vége felé. A békés évek visszaálltával nem csak az apránként visszaszivárgó magyarok száma növekedett a még mindég tartó visszaköltözés által, de ezeknek természetes szaporulata is erősen éreztette hatását. Azok a magyar családnévek, amelyeket a Békésmegyei Okmánytár említ, ma is megvannak és ezek tekinthetők, ha jobbágyok voltak is, az új honfoglalóknak. Ha szomorú is az adatok, melyek a XVIII. század elején mutatkoznak, annál öröndetesebb az azóta beállott változás, mely fokozatos fejlődést mutatva az alábbi adatokból ítélhető meg: ⁷⁾

³⁾ Haan Lajos: Békésmegye hajdank.

⁴⁾ Megyer, Mágor, Borta, Torda, Csaba, Gyula, Békés Pázmán.

⁵⁾ Szentandrás, Szentbenedek, Fábián-Sebestyén, Szt. János, Szt. Katalin, Kázmán, Szt. Kozma, Szt. Miklós, Apáca, Apáti, Béregyháza, Fehéregyháza, Himesegyháza, Kerekegyháza, Kétegyháza, Piski, Szt. Torna, Vörösegyháza, Dancsháza, Endrőd, Lajosszállás, Szokor, (Zakariás).

⁶⁾ Ajtós, Csorvás, Edeles, Eperjes, Fás, Feckés, Fővényes, Geren-dás, Halas, Hidas, Kigyós, Komlós, Kondoros, Méhes, Sima, Szénás, Vadas, Zsires, Bánhida, Bánréve, Félhalom, Füzesgyarmat, Halas-telek, Káka, Ladány, Ölyved, Ösvény Tóhalom, Szarvashalom, Szeghalom, Tarcsa, Tebék, Vári, Vesze, Vésztő. E nevekre lásd bővebben Szabó Károly: Békésvármegye helynevei. (Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténeti Társulat Évkönyve 1980/81. 105. l.).

⁷⁾ Az adatok egy része Karácsonyi I. m.-ből, többi része a Statisztikai Közleményekből való, kiegészítve Fényes munkájából.

1715	1720
1720	6230
1773	44690
1780	54820
1827	131162
1839	141863
1857	177528
1869	209729
1880	229757
1890	258386
1900	277734
1910	297694

Ezek szerint 1715—1910-ig a lakosság körülbelül 17-szeresére szaporodott. Ez a népesség természetesen azon a területen alapított új telepeket, amelyeken már az első megüléskor is virágzó falvak állottak. A legelőször betelepült 9 község Békés, Doboz, Gerla, Gyarmat, Gyula, Ladány, Öcsöd, Szeghalom és Vésztő voltak, ahol már 1715-ben 344 magyar család lakott. Ezekhez járult az 1720. évi feljegyzések szerint Csaba, Gyoma, Tarcsa és Vári. Csabán azonban már ezidőben 35 magyar család mellett 23 tót családot találunk, kik mint első nemzetiségek szerepelnek a megyében. Ezek a tótok Gömör megyének kishonti részéből⁸⁾ telepítették a régi Csaba helyére. Az említett községek közül Békés a Fehér és Fekete Körözs összefolyásánál települt. Termékeny földje mellett a halban gazdag Körözs vize már kezdettől fogva megélhetést biztosított lakóinak.

Emellett halas tavai is voltak, az akkor még sok vadvízzel. elárasztott területen. Doboz erdőségei s a Körözs vize révén volt lakóhelyül alkalmas. Erdőségei annyira jelentősek voltak, hogy Doboz lakói, mint királyi kanászok szerepelnek az Árpádok korában.⁹⁾ Mint ilyenek halászat és szénégetés mellett fafaragással is foglalkoztak. Gella a Fehér Körözsnak azon a részén feküdt, ahol hajdan az Jtere fok torkollott belé. Lakói még 1715-ben is halászatból, vadászatból és faszerszám készítésből éltek¹⁰⁾ Füzes Gyarmat a Sárrét ingoványai, erdőségei és füzesei¹¹⁾ mellett a Macskás ér közelében fekvő emelkedettebb helyen települt s

⁸⁾ Karácsonyi: i. m. II. 53.

⁹⁾ Karácsonyi: i. m. II. 83.

¹⁰⁾ Karácsonyi: i. m. 123, 127.

¹¹⁾ Haan Lajos: Békésvármegye hajdank. I. 185,

lakosai pákászással, földműveléssel s famunkával foglalkoztak. *Gyula* a nagy kiterjedésű Sarkadi-tó és a Fehér Körözs által bezárt szigeten létesült¹²⁾ s mint ilyen jutott kiváló erőssége révén jelentőségre, ahol már kevéssel a betelepülés után iparúzó lakosság is található. *Ladány* a Sebes Körözs mellett sok ér által szakgatott területen települt, mely erek halban, csíkban gazdagok voltak. Erdőségei és halastavai is jelentős szerepet játszottak gazdasági életében.¹³⁾ *Ócsöd* a Hármas Körözs mellett fekszik. *Szeghalom* a Sebes Körözsnél a vadvizektől elborított földekből kiemelkedő halom mellett alapított. *Vésztő* a Sebes Körözs melletti vadvizektől körülvevtt emelkedettebb térszínen települt. Az utóbbi négy szintén a régen elhagyott községek helyén épült újra. *Csaba* a Fehér Körözs, *Gyoma* a Hármas Körözs, *Tarcsa* a Kettős Körözs melletti vízállásos helyen, *Vári* a Fehér Körözs mellett települt. Látni való, hogy az első település alkalmával is olyan helyen létesítettek községeket, amelynek földrajzi viszonyai az akkori magyarság életmódjának a legjobban megfelelt. Az alig figyelembe vehető szántás-vetés mellett a megtelepülőeknek főfoglalkozása az állattenyésztés lévén a folyó vizek melletti bő legelők a megélhetésre igen alkalmas területek voltak. E mellett a folyók mellett elterülő erdőségek és a halban bővelkedő folyók és álló vizek könnyen biztosították a megélhetést. Hogy a harmadik betelepülés is ugyanazon helyekre történt, a mellett bizonyít, hogy a megye területén az először betelepített helyeknél jobb terület nem volt. De bizonyítani látszik azt is, hogy a török dúlás után benépesülő községek régi lakóinak egy része is visszatért s feldúlt tűzhelyeit a régiek helyén építette fel, amely területek még a XVIII. század igényeit is kielégítették. Ez elsőknek benépesült községek az egy Gella kivételével máig is mind megvannak. Gella is mint igen népes pusztá ma is szerepel.

A községek száma is változott a népesség szaporodásával, ami a következő táblázatból tűnik ki.

1715-ben	9 község
1720-ban	13 "
1773 "	19 "
1827-ben	20 "
1890 "	28 "
1910 "	27 "

¹²⁾ Haan i. m. I. 193.

¹³⁾ Ezek elnevezését lásd Haan i. m. I. 229.

Az 1773 évi feljegyzések szerint az 1720 óta települt községek a következők: Endrőd, Kétegyháza, Mezőberény, Orosháza, Szarvas, Szentandrás, Tótkomlós. 1773 és 1827 között Új-Kigyóst telepítették be; 1827—1850 között Bánfalva és Nagyszénás, 1850 és 1890 között Csorvás, Kondoros, Pusztá-Földvár, Pusztá-Szenttornya, Békés-Sámszon és Szabad-Szenttornya alakult községgé.

Ha ez újabb községek településének földrajzi okait kutatjuk, ugyanazt tapasztaljuk, mint az első tizenháromnál. Azokon a helyeken épültek újra, melyek az első betelepedéskor e célra alkalmasok voltak. Csak egy község kivétel ez alól: Bánfalva, amely egészen új keletkezésű. Endrőd a Hármaskörös mellett, Kétegyháza jó legelők mellett, Berény és Orosháza kitűnő szántóföldek, Szarvas és Szentandrás a Körös mellett, Tótkomlós a Száraz ér mellett fekszik. A később telepített Bánfalva és Nagyszénás közül az alábbi a régi Gádoros helyén¹⁴), az utóbbi állattenyésztésre alkalmas területen települt. A többi községek mind földművelésre és állattenyésztésre alkalmas területen épültek újra.

Ami a községek elosztását illeti, az általában az Alföld községeinek eloszlásával egyenlő. Elég ritkán vannak elszórva, de annál népesebbek. Természetes, hogy ez a népesség eleinte sokkal nagyobb emelkedést mutat s 1720-tól számítva 1910-ig 71,8-szeresre emelkedik¹⁵). Hogy ez az emelkedés számokban az egyes községeket illetőleg mit jelent, azt a következő lapon lévő táblázat a legjobban mutatja.

Kitűnik a táblázatból, hogy míg 1715-ben a legnagyobb községben csak 107, 1720-ban csak 149 család lakott, addig 1773-ban a legkisebb községnek is 395 lakosa volt. Ha a községek lélekszám szerinti nagyságát rajzban állítjuk össze, a fejlődés annál inkább szembetűnő (VI-ik tábla).

Ezek szerint	1715,	1720,	1773,	1827,	1857,	1869,	1880,	1890,	1900,	1910.
1000 lelken alól	9	13	5	—	1	1	—	—	—	—
1001-5000 lélekig	—	—	12	10	5	11	13	12	11	8
5000-10000 „	—	—	2	7	9	9	8	8	8	10
10000 fölül	—	—	—	3	5	6	7	8	9	9
összesen	9	13	19	20	20	27	28	28	28	27

Talán nem lesz egészen érdektelen, ha a megye porták szerinti fejlődésének adatait is feljegyezzük. Eszerint 1723-ban és

¹⁴) Ma újra Gádoros a neve.

¹⁵) Györffy: Dél-Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai 20. l. (Dél-Bihar 9,4, Hajdúság 27,1, Nagykunság 34,4-szeresére szaporodott).

Megnevezés	1715*)	1720*)	1773	1827	1857	1869	1880	1890	1900	1910
Békés	107	149	4830	14682	20125	22547	22938	24037	25473	26860
Kőröstarcsa	—	38	1095	3098	4841	4665	4826	5396	5452	5641
Mezőberény	—	—	2760	7881	9788	10915	11368	12469	12867	13274
Békéscsaba	—	58	6055	22143	27865	30022	32616	24243	37108	42146
Új Kígyós	—	—	—	1052	2628	3516	3500	4058	4286	4326
Endrőd	—	—	1655	5610	7519	8714	9372	10898	11850	13505
Gyoma	—	32	1990	5244	8575	9907	10160	10857	11541	11688
Doboz	34	35	590	1719	2939	3429	4317	4911	5887	6877
Gyula Vári	—	53	315	1948	2116	2845	2446	2994	3348	3526
Ketegyháza	—	—	720	3163	—	3354	3324	3766	4354	4774
Békéssámsón	—	—	—	—	—	2055	2345	3277	3919	4372
Csorvás	—	—	—	—	811	2265	3148	4249	4961	5681
Gádoros	—	—	—	—	—	2248	2835	3182	3829	3996
Nagyszénás	—	—	—	—	—	1662	2325	2817	3474	4668
Oroszháza	—	—	3415	9581	12663	14554	18032	19916	21369	22249
Pa. Földvár	—	—	—	—	—	1189	1692	2510	2726	2629
Pa. Szenttornya	—	—	—	—	—	1555	2404	3210	3013	5231
Szabad Szenttornya	—	—	—	—	—	818	1113	1683	1830	5231
Tótkomlós	—	—	2345	6898	8674	7750	8416	9645	10230	10486
Szentandrás	—	—	1430	3740	5345	6083	6195	6735	7249	7133
Kondoros	—	—	—	—	—	—**)	2120	2597	3756	5219
Ócsöd	14	39	1800	4311	6338	6348	7103	7876	8044	8003
Szarvas	—	—	4940	14131	18215	22446**)	22504	24393	25765	25863
Füzes Gyarmat	29	55	1310	3986	4736	5735	6473	7829	9003	9836
Kőrös Ladány	24	24	995	3358	5064	6244	6266	7122	7131	7579
Szeghalom	68	84	1630	5479	6112	7255	7537	8952	9309	9711
Vésztő	21	27	815	3286	5348	6357	6336	7577	7937	8910
Gerla	18	21	—	—	—	—	—	—	—	—
Gyula	29	76	5525	9930	16626	18495	18046	19991	22023	23911

*) Családok szerint. **) A kettőt együtt írták össze.

1724-ben 20, 1729 és 1733-ban 22, 1782-ben 39, 1847-ben 84 porta volt a megyében¹⁰⁾.

Hogy a megye lakosságának kialakulását figyelemmel kíséressük, nézzük meg, hogy a harmadik megülés után hogy népesültek be az egyes községek s honnan vették a beköltözőket.

Mint már fentebb is említettük, legelőször azok települtek vissza, akik a török kiűzés idején, majd a kuruc világ alatt elmenekültek. Ezek nem minden esetben a régi helységeket alapították újra, hanem a megye más községeibe telepedtek meg. Az 1717 évi összeírás szerint a megye területén idegen nevű embert alig találunk s így kétségtelenül megállapítható, hogy a régi lakosság tiszta magyar volt. A Békésmegyei Okmánytár I. 261 l. a következő családnemek fordulnak elő:

Ábrányi, Agot, Almássy, Arnódi, Ács.

Babos, Bagdi, Bakos, Baky, Balog, Banszky, Barna, Barta, Baranyi, Benati, Bende, Behán, Borbély, Bordás, Borsos, Bosoki, Bot, Bölcskey, Böncsök, Brizdó, Csala, Csalán, Csapó, Csató, Csarnay, Csávás, Cseke, Csekő, Cser, Cserdás, Csere, Cseri, Csikós, Csirk, Csizi, Csongrádi, Csókás.

Daru, Deák, Debreceny, Decsei, Deésy, Dobi, Dohányos, Domokos, Dobozi, Döge, Dús.

Elek, Erdélti, Erdős, Esztali.

Fagya, Faragdi, Faragó, Farkas, Fazekas, Fábián, Fekete, Ferencz, Ferus, Fesető, Förös, Földi, Fösös, Futas.

Galgóczi, Gácsi, Gál, Gellén, Geröcs, Gombos, Gonda, Görög.

Gyáni, Győri, Győrössi, Győrök.

Hagymási, Hajdú, Hajós, Hancsár, Hancsai, Hatos, Hegyesi, Herczeg, Herpályi, Horváth, Högye.

Ibrányi, Irari, Iván, Izbeki.

Jankó, Juhász.

Kacskó, Karajos, Kasza, Kaszás, Katona, Kádár, Kálmán, Kánya, Kecskeméti, Kelemen, Kerekes, Kertész, Keszli, Kéró, Kis, Király, Kocsora, Kollát, Kovács, Kósa, Kőkény, Kőkényesi, Köncze, Kőteles, Köpe, Kövér, Kun, Kurucz, Kondor, Kürti, Kürthy.

Labancz, Ladányi, Lakatos, Lapossy, László, Léhi, Lévai, Lovas, Lökös, Lövvő, Lucsa.

Makay, Mágori, Márki, Márton, Mártonosi, Máté, Megyeri, Mészáros, Molnár, Mikos, Móré, Móses, Mósik, Mucsi.

Nagy, Nagyidai, Nádudvari, Nemes, Német, Novák.

Nyikó, Nyikos, Nyiri.

Olajos, Oláh, Ország, Osgyáni.

Öksős, Öre.

Pap, Pataki, Patay, Pál, Pápai, Párdi, Pergő, Perecz, Pete, Petneházy, Pető, Peres, Pécsi, Pénzes, Péter, Pikó, Pipó, Pusztai, Püski.

Rácz, Róka.

¹⁰⁾ Marczali: Magyarország története II. József korában. I. 450 l.

Sakai, Sánta, Sellei, Seres, Sertőző, Sille, Simai, Simándi, Simon, Somogyi, Sotos, Solyom, Sós.

Szabó, Szalai, Szalontai, Szatmári, Szántó, Szegedi, Szekeres, Szentés, Szennyei, Székely, Szijártó, Szilágyi, Szivos, Szoboszlai, Szőke, Ször, Szűcs.

Takács, Talos, Tar, Teknős, Tokay, Tiros, Tolnay, Tordai, Tóth, Török, Tövisháti, Tőke, Turbucz.

Tyukodi.

Vad, Vajda, Vankos, Varga, Vas, Váradi, Velkini, Veres, Vertán, Vétessy, Vigh, Vida, Vitális, Vitárius, Vircs, Vizesi, Voroza.

Zilahy, Zöld, Zrinyi.

Zsiros.

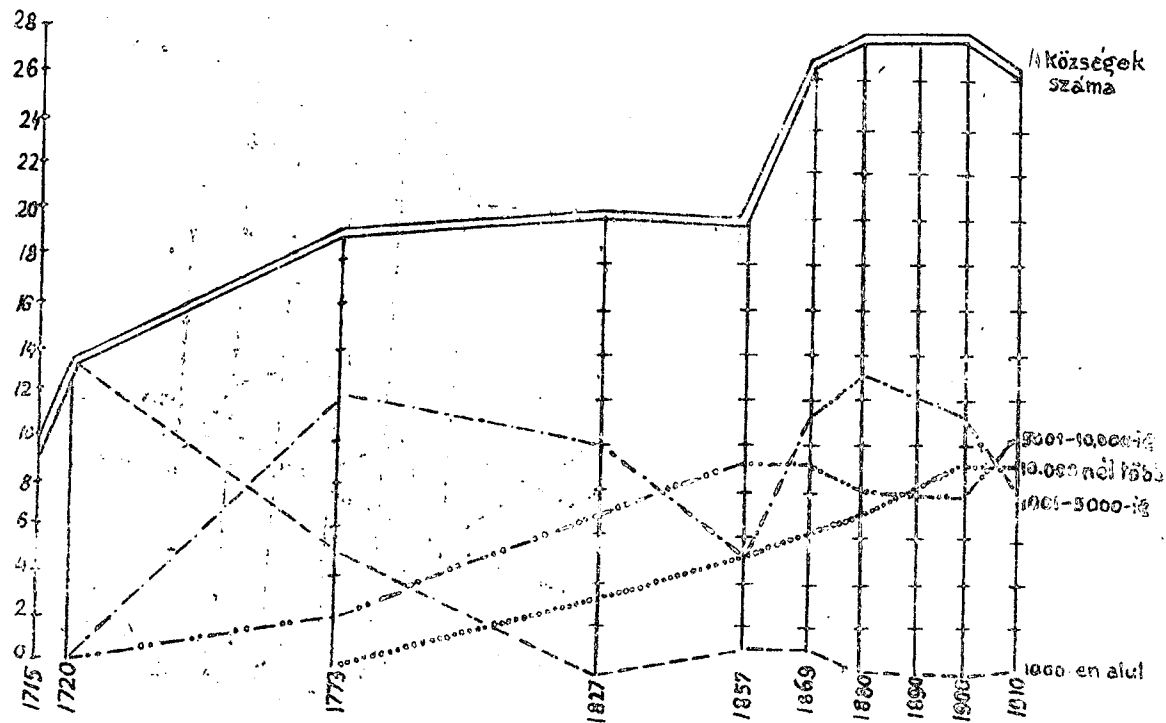
Természetes azonban, hogy az összeírásban foglaltakat nem tekinthetjük olyanoknak, akiken kívül más lakosa ne lett volna a megyének.

Ismerve az összeírásoknak nem mindig körültekintő voltát feltételezhetjük, hogy abból többen ki is maradtak. Azt azonban semmi szín alatt sem gondolhatjuk, hogy ez az összeírás a magyarság javára történt volna s abból az idegeneket szándékkal hagyták volna ki.

Természetes, hogy a visszaköltöző magyarokon kívül velük együtt más magyarok is kerültek e vidékre. Így Békés magyarjai között a Hajdúságból származókat is találunk; Gyulán pedig a Jászság vidékéről származók is vannak. Endrőd magyarsága Borsodból kerül a megyébe, Szeghalmon, Szentendrason, Gyulaváriban és Mezőberényben, szabolcs- és biharmegyei családok telepedtek meg. Látni való abból, hogy az új település már lényegesen felforgatta a megye népességét. Már a visszaköltözők is keveredtek azokkal a magyarokkal, akiknek befogadó szíveségét menekülésük alatt igénybe vették; az új jövevények pedig saját szokásaikat igyekeztek meghonosítani. Az új telepésekkel való keveredés, nem lévén közöttük sem faji sem nyelvi különbség, könnyen ment s ma már legfeljebb a régi hangzású nevek után lehetne a tősgyökeres lakosságot, illetve azok leszármazottját kimutatni. Annyira egymásba olvadt 200 év alatt a magyarság, hogy ma minden tekintetben egyformák.

Ehhez az új honalapító magyarsághoz csatlakoztak későbbben azok, akik a megyének olyan községeit népesítették be újra, melyek a visszatelepülés után még üresek maradtak. 1744-ben Tolna és Baranya megyei magyarok, Orosházát hívják új életre. Az 1815-ben községgé alakult Újkígyós magyar lakossága Szentés és Csongrád környékéről települt. A legkésőbbben alapított Pusztá-Földvár Torontál megyei magyarokkal települt be. E külső

A KÖZSÉGEK FEJLŐDÉSE



területekről történt beköltözködés mellett a magyarság a vármegye területén belül is költözködött egyik helyről a másikra. E tekintetben az orosházi magyarságnak van fölülmúlhatatlan érdeme. Bánfalva, Nagyszénás, Szenttornya és Csorvás lakóinak nagy többsége az orosházi magyarokból került ki. Természetesen e mellett más helyről is gyarapodott. Így Bánfalva szentesiekkel, Csorvás gyulaiakkal és csabaiakkal. A megyében 1720 után fennállott, de 1773-ban feloszlott három község: Taás, Gerla és Németkereki lakossága Endrőd, Ladány és Békés lakosságát erősítette.

Rövid képét adván a magyarság elhelyezkedésének nem lesz elégtelen rámutatni arra, hogy itt tulajdonképpen nem szándékos és tervszerű telepítésről van szó, mert az egy Kígyós telepítését leszámítva, a beköltözések önkéntes vállalkozások voltak. Közismert dolog, hogy az alföldi magyarság erősítése nem volt célja a XVIII. század vezető politikai irányának. Inkább érdekében állott az idegen ajkúak telepítése, ami Harruckern megérkezése után nyomban meg is kezdődött.

A csabai tótok betelepüléséről már megemlékeztünk. Rajtuk kívül legelőször a szarvasiakkal találkozunk, akik 1722-ben Nógrád megyéből telepedtek le. A Szarvas meletti Szentandrára 1744-ben költöztek, de csakhamar tovább vándorolva Tótkomlóst telepítették be. Jelentősebb tót telepítés még Mezőberény, ahol Szarvasról önként jöttek be. Kondoros tótjai szintén Szarvasról kerültek oda. A csorvásiak Békéscsabáról költöztek be, a doboziakkal egyetemben. A megye többi községében is mindenütt találunk tótokat, de ezek száma a magyarsághoz viszonyítva figyelmet alig érdemel. Legkevesebben vannak a szeghalmi járás négy községében¹⁸⁾

A némelek, bár Pusztaföldvár és Szenttornya kivételével minden községben előfordulnak, csak két jelentősebb szigetet alkotnak: Gyula és Mezőberény területén. A gyulaiakat a XVIII. század huszas éveiben Harruckern hozatta a majnai Frankfurtból, a berényiek ugyancsak ez idő táján Württembergből jöttek.

Az oláhok nagyobb számmal Kétegyházát lepték el, ahova Gyulaváriból telepítették őket. Ide viszont Biharból jöttek.

Kétegyházán ma is túlsúlyban vannak. A percentben kisebb oláh telep Gyula, ahol a régi várkatonaság oláh tagjai voltak őseik, akiket a vár közelében telepítettek le. A megye többi községeiben Szeghalom kivételével szórányosan mindenütt laknak.

¹⁸⁾ Füzesgyarmat, Körösladány, Szeghalom, Vésztő.

A többi nemzetiség száma oly kicsiny, hogy azokról külön beszélni nem érdemes.¹⁹⁾

Ha figyelembe vesszük azt, hogy a nagyobb tömegben lakó nemzetiségek az új földbirtokos érdekeinek előmozdítását célozták, határozottan megállapítható, hogy e telepítések nélkül egy a legtisztább magyar vármegyében is megtalálható kicsiny percenten kívül, ma is csak magyar lakosság volna a vármegyében.

Kritikus fejezetek az államföldrajzban.¹⁾

Az állam és Föld viszonyának vizsgálata előtt természet-szerűleg két út áll nyitva: az egyik *publicisztikai*, a másik *tudományos*. Publicisztikainak nevezünk oly vizsgálatot, mely közérdekű tárgy *aktuális értékelését* tartalmazza, tudományosnak pedig oly vizsgálatot, mely *örök* érvényességű összefüggéseket derít fel, a kétféle vizsgálat így egymást kiegészítheti.

„Értékelésről” lehet-e szó általában az államföldrajzi kérdésnél? Kétségtelenül. Az állam élő szervezet, s ami életcélját előmozdíthatja, érték. Az állam előtt célok lebegnek, s a megvalósításukra szolgáló eszközök értékek. Általában a publicisztika alkalmas módon *nyilvánítja meg* azokat a célokat, melyek a köztudat szerint az állami tevékenység előtt lebegnek, s rámutat az eszközökre is. A Föld: eszköz. Itt tehát többféle korlátozásban szerepel az államcél: szerepel annyiban, *amennyiben* ezek a célok oly nyilvánvalóak, hogy már a köztudat síkjára kerülhetnek, tudottak, a közérzésben jelentkezők — ebből az látszik ki, hogy nem *minden* állami cél juthat felszínre a publicisztikában, sok cél és mozzanat a háttérben marad, s azt a tudomány tüzetesebb és mélyebb analízise hozza felszínre.

De azt is mondtuk, hogy a publicisztika csak *megnyilvánítja* az államcélokat, nem pedig alkotja is. E téren ismét szükség van arra, hogy a tudomány lépjen a sorompó elé; azt is mondtuk, hogy a publicisztika különös hangsúllyal csak azt kultiválja, ami *aktuális* tartalmú, s ezzel szemben a mégoly tartós és mély célok is rövidséget szenvednek.

¹⁹⁾ Az adatokat Haan B. O. és Karácsonyi II. kötetéből vettem,

¹⁾ V. ő. a múlt számban közölteket.

Látható tehát az, hogy az államföldrajzi publicisztika, mely cikkek, sőt napilapok hasábjain vitatétéleivel, szuggesztíóival és követeléseivel megjelenik, az államföldrajzi irodalomban *csak bizonyos kezdetet képviselhet*, s tovább kell mennünk a tudomány terére.

Az államföldrajzi irodalom jelleméről kiemelkedő vonásként nem éppen kedvezőket állapíthatunk meg általában: mindenekelőtt 1. nem tudják az írók megállapítani, hogy mi a valóban középponti jelentőségű kérdés, továbbá azt sem mindig érzik ki, — amint Wagner kéri, — hogy különbséget kell tennünk kultúr- és államföldrajzi kérdések között. 2. A problémák kellő sorrendjére nézve senkinek nincs tudatos álláspontja. Supan gondolkodik már erről valamennyire, de látni fogjuk, éppen nem a helyes alapon. Ez a ma még rügyező tudomány ugyanesak a kora tavasz jeleit mutatja. Ha a legújabb irodalmat nézzük, munkákat Wagner, Supan²²⁾, E. Schöne²³⁾, Dove²⁴⁾, Friedrich²⁵⁾, Vallaux²⁶⁾, Czirbusz, Milleker²⁷⁾ és Brunhes et Vallaux²⁸⁾ és végül Dix²⁹⁾ Reinhard³⁰⁾ tollából, mindenütt már első tekintetre zavaró a rendszertelenség, a kábító összevisszaság. Ily állapotban tudományunk nem maradhat. Egyrésztől az a veszedelem fenyegeti a kutatást, hogy (mint azt más tudományról mondták) gáznemű állapotba kerül, s addig terjeszkedik³¹⁾, míg ellenállásra nem talál; másrésztől csak *publicisztikai* síkon mozog, mint Dix könyve (ki alcímében ezt már mintha jelezne: „Weltpolitisches Handbuch“) némely szerző csak formálisan akar nevelni³²⁾.

²²⁾ *Leitlinien der allgem. polit. Geographie*, 1918. Supan követi Czirbusz is

²³⁾ *Polit. Geogr.* 1911. (Aus Natur u. Geistesw.).

²⁴⁾ *Polit. Geogr.* 1921. S. Göschel. Egy neves kutatótól joggal különbet várhattunk volna.

²⁵⁾ *Anthropogeographie, Wirtschafts u. Verkehrsgeogr.* (O. Kende, Handb. 1914. I. 287. s. köv. lk.). A címből az államföldrajzot nem is sejtjük, de megvan egy fejezetében.

²⁶⁾ *Le sol et l'État*. 1911.

²⁷⁾ *Geopolitika*. Az Antrópogeográfia III. része. Bp. 1919. Népszerűsítő Milleker, *A politikai földrajz alapvonalai* I. 1917. Debrecen (136 l.).

²⁸⁾ *La géographie de l'histoire*. 1921. 269—440. s. passim tovább is.

²⁹⁾ *Polit. Geogr.* I. (Weltpolit. Handbuch). München, 1921.

³⁰⁾ *Weltwirtschaftliche und politische Erdkunde* Boroszló, 1919, 98—140. lk. Idézve látom még Littig-Vogel: „Die geogr. Grundlagen d. Staatenbildung u. weltpolit. Fragen“ a Geistbeck-féle Lehrbuch IX. kötetében. Schöne helyébe az „Aus Natur u. Geisteswelt“ sorozatban Vogel *Politische Geographie*-ja kerül; ezideig csak jelezve látjuk, közeli (?) megjelenését.

³¹⁾ Czirbusz (*Geopolitika*. 57 lk.) egyenesen „a nemzetek haláláról“ elmélkedik.

³²⁾ H. Offe, *Politische Weltkunde* (1917) c. füzetében (30. l.) nem is az igazságot tekint végecélnak, a tudást, hanem „Endziel bleibt die Schulung im geographisch-politischen Denken.“ Ez ismeretanyag nélkül ürességekre vezethet.

Általában súlyos az, hogy a különben máris roppant heterogén földrajz annyi mindent vállal. Annál örvendetesebbnek találtam, hogy újabban Kjellén látott hozzá a problémakör szigorúbb összeállításához (*Grundriss* 1920) holott előbb is már⁸⁵⁾ különös gonddal vizsgálta a földrajzi tényező jelentését a politikai tudomány keretébe illesztve.

Az államföldrajzban csak háromféle problémát lát: 1. a birodalom *helyzete*, 2. *alakja* (látni fogjuk mennyi van ebben) és 3. területi *összetétele* (nála „fiziopolitika“) problémáit. Látni fogjuk, hogy ez kissé kevés, de valóban centrális kérdés mind s nem is keveredik össze, mint Supannál, heterogén kérdésekkel. Mindenekelőtt az első kérdésre térünk ki, a helyzet kérdésére.

(A) *A helyzet és fekvés*. Nem oly világos ez, mint első tekintetre látszik, sem általában, sem az államföldrajzban. Sőt éppen ez a kérdés fényesen dokumentálja: mennyire könnyedén dobálóztak fogalmakkal anélkül, hogy átgondolták volna, mennyi zavar keletkezik, ha hanyatt-homlok járnak-kelnek misztikus tételek közepett.

A „helyzet“ kérdése mindenekelőtt a) szubjektív kifejeződésben tárgyalható: az illető közösség a maga helyzetét hogyan *látja* (geopszichológiai kérdés); b) objektíve, hogy a helyes konstatació a helyzetre nézve mit mond. Igen érdekes megfigyelni, hogy Ratzeltől Supanig hogyan gondolkoztak e felől.

Ratzel⁸⁶⁾ a maga első — és töredékes — meglátásait az *objektív* helyzetre nézve így vázolja fel: „A föld minden részlete országainak és népeinek átszarmaztat a maga sajátosságaiából s így ismét e részek minden részlete is — mindig a *helyzet* szerint“. — Tovább: „a helyzet *kölcsönhatást* is jelent. A népekről vallott szerves felfogásunk lehetetlenné teszi azt, hogy a helyzetet *halotti egymásmellettségnek* fogjuk fel (!), ez inkább a hatásadásnak, és hatáselfogadásnak élő vonatkozása“. „A helyzet így tartalomban a leggazdagabb földrajzi fogalom. A helyzet túlsúlya minden más földrajzi ténnyel szemben a népeletet illetőleg arra kényszerít, hogy a helyzet megfontolását minden másnak eléje helyezzük.“

Ratzel kétféle helyzetet különböztet meg. „A *természeti helyzet* a Föld valamely oldalához, zónájához, földrészéhez, félszigethez, szigettengerhez, szigethez, oázishoz való hozzátartozás, helyzet tengerhez, vagy tengerben, helyzet tóhoz, folyóhoz, sivataghoz, hegységekhez, helyzet völgyön, hegyen (sic); minél szilárdabb

⁸⁵⁾ *Der Staat als Lebensform*. 2. kiad. 1917.

⁸⁶⁾ *Anthropogeographie*. 3. kiad. I. 137 lk,

(stärker³⁵) a természeti helyzet, annál önállóbb a nép." Ezzel szemben a másik helyzet: helyzet a szomszédokkal szemben. „Minél szorosabb (stärker) a *szomszédos helyzet*, annál függőbb valamely nép szomszédaival szemben, annál erőteljesebben gyakorolhat visszahatást bizonyos körülmények között.” — Ratzel minden olvasója kiérzi, mennyire küzd ő a kifejezésekkel. Distinkciói homályosak; melyeket nem idéztünk, azokban még homályosabbak, nem egyszer érthetetlenek. Amit ő „természeti” helyzetnek mond, több ízben nem egyik *terület* helyzete egy másik *területhez*, aminő pl. a „szomszédos” helyzetben nyilvánul, hanem egyszerűen a *földplasztika* hatása (tehát mondhatjuk, geomorfológiai kérdés a kultúrföldrajzban). Ilyen pl. helyzet „völgyön”, helyzet „hegyen” Nem csak Ratzelnél, másoknál is bántó a homályosság.

A „helyzet” úgy véljük általában *vonatkozást* kifejező fogalom (vonatkozásfogalom), s a „fekvés” is az. Ha különös tekintettel a szomszédokra vagyunk, „szomszédos helyzetre”, távoliaknál „világhelyzetre” vonatkozólag állapítunk meg valamit³⁶). A szóhasználat Ratzelnál sokszor kibogozhatatlanul homályos³⁷). A *külső* területhez való vonatkozás elhalványodásának kifejezése volna a *fekvés* („Lage”), de *töle a helyzet a közönséges szóhasználatban sajnos, teljesen nem választható el*. A helyzet — írja Ratzel³⁸) — „bedeutet eine in Einnehmen und Ausstrahlen lebendige Beziehung,” s itt látjuk, hogy amaz „eleven” vonatkozás nem maga a helyzet kifejezése, hanem *abból* adódik. Másutt szintén *vonatkozásra* gondol, amikor a helyzet megállapítását „klasszifikáló” tevékenységnek véli, ahol t. i. a tágabb *fogalomkörből* (nála tévesen a tágabb valóságreszről³⁹) a közelebbire megyünk (félgömb, zóna, földrész, tenger stb.).

A vonatkozások szerinte⁴⁰) háromfélék lesznek: 1. vonatkozás a természethez, 2. a helyzetek vonatkozásai egymáshoz (sic) és 3. politikai vonatkozás. „A fekvés — írja továbbá — az első és egyszerűbb, a világhelyzetben ehhez hozzájárul a természeti feltételeknek és felszereltségeknek összessége, mellyel állam, vagy nép a világösszefüggésbe van állítva. Ez értelemben ez utóbbi magában foglalja egy országnak helyzetét vagy fekvését (sic) a Földön a

³⁵) A kifejezés ingatagsága mutatja, hogy Ratzel, az első gondolkozók között a reális hatásviszonyok minőségét még nem látja kellő tisztaságában.

³⁶) Ez felelne meg a „Stellung”-nak a „Weltstellung” fogalmában: amde a Lage (fekvés) szó már benne van közvetlenül ebben: „Nachbarlage”.

³⁷) V. ö. *Polit. Geogr.* (1903) 268. l. ³⁸) U. o. 260.

³⁹) *Polit. Geogr.* 266. l. ⁴⁰) U. o. 262. l.

földgömbön való helye szerint is, az országokhoz, vagy tengerekhez való szomszédsága szerint is, *magában foglalja alakját*, partjait, *határait* (sic!), talaját, vízrendszerét, klímáját, végül növény- és állatvilágát." Ennyi minden volna a „helyzet” fogalmában!

Nem igen érthetjük tehát Vallaux⁴¹⁾ dicséretét: „la théorie de la position chez Ratzel est moins critiquable que celle de l'espace parrcequ' elle se tient beaucoup plus près de la réalité des choses. C'est un heureux correctif à la théorie de l'espace." Ratzel ellenkezőleg e téren is csak ingadozó járású kezdeményező s egész Supanig — 20 évig — kell várnunk, míg valaminő tisztulást konstatálhatunk a fogalmak terén.

Supan szerint háromféle helyzetről beszélhetünk: 1. *matematikai helyzetről*. Nem más ez, mint földgömbünk egészéhez viszonyított helyzet, annak matematikai beosztásához mérve az egyes tájakat, vagy pontokat. Legfontosabb természetesen az egyenlítőhöz viszonyított helyzet, amiben igen sok adható meg: a klíma, a növényzet stb. minősége.

2. A *földrajzi helyzetet* Supan jól definiálta, (de sajnos, rosszul választott példával azonnal homályossá teszi). Definíciója úgy hangzik, hogy: „értjük rajta egy földrajzi objektum helyzetét [viszonyát] más tetszés szerinti objektumhoz.”⁴²⁾ Földrajzi objektum pl. az orosz sztyep-táj és a Fekete-Tenger. Ez viszonyítva egymáshoz a kettő „*helyzetét*” teszi ki. Supan pedig oly példát használ, ahol nem helyzetről van szó mérve valami *máshoz*, hanem fekvésről *valamin*; ilyen annak a kérdésnek vizsgálata, hogy a felszíni forma (!) közlekedést előmozdító-e és mennyiben. Miként Ratzelnél, ez is voltaképp a felszíni forma⁴³⁾, a plasztika hatása (tehát *kultúrgeomorfológiai* kérdés). Továbbá ez általános *kultúr-földrajzi* kérdés és nem *államföldrajzi* probléma.

Végül 3. a helyzet lehet *politikai helyzet*, t. i. viszonya egyik *államnak* a másikhoz⁴⁴⁾, pl. Németausztriának Németországhoz, esetleg viszonya egyik államnak más hatalom szférájába is eső területhez, pl. Oroszország viszonya a Földközi-Tengerhez. Ez volna ma körülbelül a kutatás elért fogalmi színvonala. De igazat kell adnunk még ma is Vallauxnak⁴⁵⁾: la théorie de la position est incomplète. Elle doit être elargie, assouplie et diversifiée.

⁴¹⁾ *Le sol et l'État*, 1911. 166.

⁴²⁾ *Leitlin'en*, 52. l.

⁴³⁾ Czirbusz *Geopolitika* 14. l.-on szintén fizikai *felépítésről* (sic) beszél.

⁴⁴⁾ Kjellén *System*, 64. l. ez utóbbira van tekintettel.

⁴⁵⁾ *Le sol et l'État*, 172. l.

Ma még alig lehet határozott gondolatformába önteni megállapításainkat, hiszen, mikor a kutató, mint Supan, már helyes nyomon van is, még téves csapásra térhet, mert hiányzik fogalomrendszerünk szilárd felépítése. Hogy tehát az eddig elérteket tisztán lássuk magunk előtt, összefoglaljuk a mondottakat. Háromféle problémát találtunk. Az első

a) az a *geopszichológiai* kérdés, hogy a lakosságnak minő tudata van a maga helyzetéről; e kollektív tudat homályos érzés-s nem valaminő világos teória. Ezért ama társas életünkben szereplő (kollektív) mozzanatot „helyzetérzésnek” mondhatjuk. A magyar helyzetérzésben kétféle mozzanat emelkedik ki; 1. a keleti-nyugati kultúrterület határánállás, 2. a Duna medencéihez való hozzátartozás és még eddig *nincs* kidomborodva köztudatunkban az, minő hatást gyakorolnak agrárországunkra a szomszédos gabonavidékek, a „délkelet-európai gabonakamra” több tájai.⁴⁶⁾

b) Második probléma az, hogy a Föld felszíni formája, plasztikája hogyan hat. Úgy véljük, hogy akkor, amidőn *vízszintes irányban* hasonlítunk össze, kapcsolunk részleteket, „helyzetet” illetőleg vizsgálódunk. Akkor pedig, amikor *vertikálisan* kapcsolunk, valaminek a „fekvését” elemezzük. A földplasztika hatása tehát a fekvés kérdéséhez tartozik, s ez morfológiai kérdés az államföldrajzban is.

Végül c) a *tulajdonképpen* helyzet, amint az *objektíve* megállapítható, a következő problémákra tagolódik:

A) Szomszédos helyzet. B) Világhelyzet.

- 1) matematikai helyzet;
- 2) fiziogeográfiai helyzet;
- 3) politikai (földrajzi) helyzet.

A két utóbbinál pedig a főkülönbség a következő: a fiziogeográfiai helyzetnél két táj viszonyát kutatjuk, pl. kutatjuk az Erdélyi Medence viszonyát a romániai alföldhöz, vagyis, Supannal szólva vizsgáljuk két „földrajzi objektum” viszonyát egymáshoz; a politikai helyzetnél pedig viszonyítunk két államot egymáshoz, pl. Bulgária helyzetét Jugoszláviához, Görögországot Angliához. Lehet továbbá, hogy még politikai földrajzi helyzet-vizsgálat az is, amidőn pl. a Fekete-Tenger viszonyát a török államhoz kutatjuk

A helyzet problémája mindenkép súlyos *faktum-kérdés*, csaknem *fátum-kérdés*. A Duna a Fekete-Tengerbe ömlik, s nem az

⁴⁶⁾ Erről más alkalommal szándékozunk megemlékezni.

Adriaiba, — változhatatlan tény, s minden idők generációjának bele kell nyugodnia. Pedig mennyit jelentett volna nekünk az *adriai* Duna-torkolat, mennyi napfényes renaissance-hatást, mennyi közelebbi kultúrhatást hozott volna az, de talán gyorsabb ütemű háborúkat is. „A Duna-táj bús villámhárító, fél-nemzetecskék számára készült szégyenkaloda“, mondja egyik pesszimista költőnk s hozzájósolja: „Sohse lesz másként, így rendeltetett!“ *Ennyi fatalizmusra még sincsen okunk.* A helyzet fix pont, mely körül a világtörténeti események körben foroghatnak, de ha az Alpok pl. megkerültettek minden kultúrhullámot, mely *Délről* jött, s hozzánk érkező már „művelt *Nyugat*“-nak számít, mégis az emberi akarat, s a szellemi erő dominál, nem pedig a halotti gesztussal intő „helyzet“. Amidőn pedig — a XIX. században — elérkezik a világiorgalom, a helyzet addig szuverén tényezője is alacsonyabb rangra süllyedt alá. A világgözeledés helyzet-komplikáló s így helyzet-felosztató is.

(B) *Az állam alakja, mint az államerő függvénye.* Miután Kjellén az állam helyzetének kérdését (e tárgykört ő új szóval „topopolitikának“ nevezi) tárgyalás alá vette, következő problémául az állam alakjának (gör. morfé), tehát — új szóval; az államföldrajzi „morfológiának“ tárgyalását tűzi ki. Tanulságosan nyilvánul meg itt az, mennyire másképpen tekint e problémára Supan és Kjellén, Supan régimódiasan műszavakat gyárt, melyekkel az alakokat körülírja. Nem veszi észre, annak minő kevés értelme van, ha az államokat *geometriai* alakzatokhoz hasonlítja: Uruguay háromszög. Kína kör, Spanyolország „csaknem négyzet“, az Egy. Államok, az Orosz birodalom négyszögek, Franciaország ötszög. E nagyon is elavult hagyományt félbe kell szakítanunk gyökeresen. Ne osztályozunk. Minden állam alakja szabálytalan, azt nem lehet szavakra lefordítani, azt a térképről le kell olvasni.

Supan pl. Chiléről azt mondja, hogy az *hosszanti állam*. S ugyanezt mondja Itáliáról! A régi Ausztriát „körülfogónak“ mondja, mint a régi Romániát, mások sarlóformájúaknak mondhatják. Czirbusz is követte ezeket a külsőséges műszavakat (hozzá rossz fordítással). Az állam alakjának milyenségét ne osztályozzuk, hanem annál mélyebben kutassuk a *miértjét*. Itt számos alkalommal sokkal több történelmi okot találunk, mint geográfiai vagyis kifejezetten láthatjuk azt, hogy az államterület „alakja“ *nem pusztán* geográfiai kérdés. Itt egy pillantást kell vetnünk az *állam mivoltának* kérdésére.

Az állami tömörülést azon az alapon lehet megértenünk, hogy minden állam *sajátságos feltételekből erőt merítő és koncentráló kollektív alany*, mely képes önmagát fenntartani és önmagát szabályozni. Társas (kollektív) alany a állam is, mint annyi más, pl. egyesület, szervezet, de egészen specifikus állami szervezet, *államalany*. Ha nem az állam jogi mivoltára tekintünk, mint az szokásos, hanem államszociológiai mivoltára, mint Kjellén⁴⁷⁾ is, úgy még sokat kell hozzátennünk, hiszen ma már túl vagyunk az organicista felfogáson, melynek még Ratzel is hódolt („bodenständiger Organismus“). Itt, a „kollektív alanyok“ kérdésénél ismét érezzük, hogy a kultúrföldrajz *kapcsolattudomány*, a földrajz és szociológia problémái *állandó* kapcsolatban vannak⁴⁸⁾.

Az állami és nem-állami kollektív alanyok (szervezetek) között azonban valaminő *elvi* határt kell felkutatnunk. A nem-állami kollektív alanyok ugyanis lehetnek *társadalmi* „szervezetek“, lehetnek u. n. amorf egyesülések, minő például a tömeg. Ezeket kizárjuk és most már figyelmünket a „testületekre“ fordítjuk. A testületek között vannak társadalmi szervezetek, s állami szervek, melyeknek szervezeti formájuk nem eredeti, mint az államé, hanem leszármazott. Eredeti, vagy közvetlen testület⁴⁹⁾ az állam. Itt van a *jogi* határ állam és nem-állam között. Mindez azonban még csak jogászai meghatározás lévén, keresnünk kell az állam oly meghatározását, amely azt is megmondja nekünk, hogy az állam honnan meríti — nem jogi *formáját*, hanem — tartalmát, *erejét*. Mindenféle célnak szolgáló definíció itt nem lehet célunk, hanem olyan, mely a mi kutatásunkat a legbiztosabb irányba fogja terelni. Így azt mondhatjuk: az állam oly kollektív alany, oly „eredeti“ testület, melynek célja jogi és hatalmi eszközökkel *erőkoncentrációt* hozni létre; mint jogi alakulatban, az emberi élet követelményeinek tisztelete áll legelső helyen, mint hatalmi alakulatban önmaga fenntartása; az állam hivatott ezek szerint a társadalmi

⁴⁷⁾ Úgy a „Staat als Lebensform“-ban, mint a Grundrissben Kjellén ezt akarja. Azonban e törekvésének mivolta homályos előtte, mert *nem látja a kérdés beállításának tudományelméleti alapját*. Az államszociológia tiszta „valóságtudományi“ alapon dolgozik. Ebben különbözik a „normatív“ elemekkel átszőtt jogász-felfogástól!

⁴⁸⁾ V. ö. dolgozatunkat *Mileu-elmélet, kultúrföldrajz és a mai szociológia*. „Föld és Ember“, I. évf. 1. szám.

⁴⁹⁾ Az utóbbi terminusra nézve v. ö. R. Redslob. *Abhängige Länder*, 1914. 4. feje.

együttműködés biztosítására s ezzel a továbbfejlődés biztosítására megtenni a szükségességeket.

Mi az állam? Az állam *erőszervezet*, erőkoncentráció s földrajzi vonatkozása különösen kiemelendő; mert amaz erő *elsősorban területet* biztosít⁵⁰⁾.

Fontos tehát az is, hogy az állam, mint erőszervezet, elhárítsa egy idegen erő behatolását a maga területéről, s Ratzelnek⁵¹⁾ igaza van abban, hogy a háború mögött mindig lappang *területi* kérdés. „Die meisten Kriege, von denen uns die Geschichte der letzten zwei Jahrtausende berichtet, waren *Kriege um Boden*.” Az állami erőkoncentrációra éppen a szomszédokkal való ilyen, vagy olyan viszony van hatással és Brunhes-Vallaux⁵²⁾ aláhúzzák csak Ratzelt: „Les sociétés ne prennent vraiment conscience d'elle-même qu'en fonction de leurs oppositions de leurs rivalités ou de leurs affinités avec les sociétés voisines.” S ha a jogászai felfogást nézzük, látjuk azt, hogy az ő felfogásukban az állam voltaképp *belpolitikai* céloknak élő szervezet, lényege törvényhozó, s jogalkalmazó ténykedés, holott a mai államszociológia azt *külpolitikai* jelentőségében is felismeri⁵³⁾.

Ha ezek után tudjuk azt, hogy 1. az állam erő-szervezet, működésének lényeges indítéka a *szomszédos* állami szervezetekkel szemben való önfenntartás, tudjuk továbbá, hogy 2. az állam, mint mondtuk, sajátzerű feltételekből erőt merítő és erőt koncentráló kollektív alany, úgy következményül adódik az, hogy az állam erőfeltételei között lehetnek nem-földrajzi és föld-

⁵⁰⁾ Ma *ismét* kell hangsúlyoznunk ezt. Mert valóban sajátosság, hogy Ritter K. után egykor kifejezetten elismerték mint Mohl, hogy „az államtudományokra nézve felette nagyjelentőségűek a területi viszonyok”. (Az *államtudományok enciklopaediája*. M. ford. 1866. 88. l. v. ö. továbbá 370–376. lk.) Ratzel kiemeli, hogy az állam „bodenständiger Organismus”, Fricker pedig: „der Staat ist eine unbewegliche Person.” Manapság a jogász írók hajlandók e tényt másodrendűvé deklarálni. A legnevesebb francia kutatók egyike Duguit (Traité de droit constitutionnel, 1911. I. 94 l.) így nyilatkozik: „Le territoire pas un élément indispensable à la formation de l'Etat (sic). Nous voulons dire qu'on peut très bien concevoir qu'une différenciation politique se produise dans une société qui n'est pas fixée sur un territoire déterminé. Au sens général du mot il y aura là cependant un Etat. Mais les sociétés civilisées modernes sont fixées sur des territoires déterminés et l'action des gouvernants s'étend à un territoire déterminé.” Először a terület jelentőségéről, másodsor a terület határozottságáról (territoire *déterminé*) ír a szerző, ami írásába zavart hoz be. Már arról sem igen lehet vitázni, hogy a nomád a maga területét könnyedén elhagyja, mint a francia szerző vélni látszik; a terület mindig az állam egyik határozott létalapjául szolgál s az állam — bizonyos ideig — *állandó területi igényű*: ez volna Ratzel „Bodenständigkeit”-jének pontosabb kifejezése.

⁵¹⁾ Polit. Geogr. 94. l.

⁵²⁾ La géographie de l'histoire, Paris, 1921. 424. l.

⁵³⁾ Igen érdekes az, hogy újabban egyre több oldalról hangsúlyozzák,

rajzi tényezők is. Nem-földrajzi tényezőre mereven utal pl. a kiváló kutató, Jellinek Gy.: „Az állami funkció kizárólag (?) lelki természetű és habár fizikai hatásokat (kényszerítést) idéz is elő, még ezek is pszichikailag közvetítettek. Ily módon az állami tevékenység a pszichikai tömegjelenségek közé sorolódik⁵⁴).” Azonban az is *belpolitikai* szempont s a dolognak csak egyik oldalát ragadja meg. Ellenkezőleg hangsúlyoznunk kell, hogy az állami erő feltevélei között *lehetnek* földrajziak, az államföldrajz éppen ezeket kutatja.

Ami már most a terület alakját illeti, ennek is lehetnek a) *fiziogeográfiai* okai. Ilyen New Sealandnál, Itáliánál stb. a tengerpart vonala, Magyarországnál a Kárpátok hegygerince. b) Fiziogeográfiai tényekkel homlokegyenest ellenkező tények is vannak. Ugyanis: miután az állam erőszervezet, a neki rendelkezésre álló földrajzi kereteket *csak akkor tölti ki*, ha arra ereje megvan (példa Csonka-M. o.). A történelemben ezer tény mutatja ezt. Róma tudjuk, kezdetben nem töltötte ki az Itáliai-félszigetet, a Pó-síkság (Gallia Cisalpina) csak később csatolódott hozzá. Az angol állam sem töltötte be a brit szigeteket stb. Az államnak tehát, hogy a földrajzi keretet *elérje*, kell koncentrálnia erejét s kellőképpen növelnie azt.

Viszont: keretét *túllépheti*, ha 1. vagy momentán a maga ereje nagyobb lesz, minő pl. az az Anglia, amely az európai kontinensre áttérjeszkedett (százéves háború), ami — jól látható a történelemből — általában múló jelenség. 2) Egy állam a maga *földrajzi* keretét *túllépheti*, ha a szomszédos állam különösen meggyengül. Kitűnő példa erre az az Ausztria, amely lengyel területre hatolt

minő egyoldalú volt a régebbi *jogi* felfogás, mely az állam önállóságát, ezzel az állam lényegét is az önálló jogalkotásban látta. Mi fennebb az államot, mint *önfenntartó* és *önszabályozó erőszervezetet* jellemeztük. Nemrég, legutolsó munkájában Wundt is hasonló értelemben nyilatkozott kiemelve, hogy a jogász-felfogás, mely az autonómiát egyoldalúan hangsúlyozta, egyoldalú. Szerinte (*Völkerpsychologie*, 10. köt. 1921. 387. l.) az államnak két tulajdonságának kell lenni: 1. *autarkijának*, 2. *autonómiájának*. és „az első a második előfeltétele” (!) Az utóbbiban önszabályozó, az előbbiben *önfenntartó* erejét látjuk. Ez önfenntartó erő *alapja* sokféle lehet — *egyik* alapja kétségtelen a földrajzi, Jellinek (*Allgem. Staatslehre*, 1905. 422. l. 2. jegyz.) beszél „tényleges” és „jogi függetlenségről” s nem veszi észre, hogy az első az autarkia, a második a szuverénitás fogalmához tartozik. Szkeptikusan az autarkiaról annyit jegyez meg, hogy „derartige abgeschliffene Begriffe werden nach und nach zu geistiger Scheidemünze, die von Hand zu Hand wandert, und bei der man schliesslich vergisst zu fragen, ab sie nicht unterdessen ausser Kurr gesetzt sei” (425. l.) A jogász felfogásra nézve ez is jellemző.

⁵⁴) *Allg. Staatslehre*, 1905. 167. l.

egy hatalmas nyúlvánnyal Krakkótól Bukovináig. Mindenütt *a határ vonala, s ezzel az állam alakja szemi-geográfiai kérdés*, amennyiben az állam, mint erőszervezet, csak részben alapul geográfiai tényezőn.

Végül c) az államterület alakja — teljesen geográfia-mentes (sőt geográfia-ellenes) módon — függhet egy egészen más államterület védelmi szükségletétől, amelyet *államszövetségek* hoznak létre. A mai Cseh-Szlovákia területi alakját a *francia* állam védelmi szükséglete hozta létre, mely állam Középeurópát a legnagyobb mértékben gyengíteni akarván, fatálisan kapkodó politikájával mindenfelé keresett államot szövetségesül — a másokéból merített — fényes területajándékokkal. A mai helyzet, melyről Brunhes és Vallaux azt írják, hogy háborús a legvilágosabban⁵⁵⁾, különösen beszédes arra nézve, hogy erőtlen államok olykor *kívülről* kapnak erőt még földrajzi keretek abszurd túllépéseire is. De ez is (mint fennebb), csak múló jelenség, mert nem az az állam hozza létre az állam földrajzi keretét, vagy kereteinek túllépését, mely ez államterületen uralkodik.

d) Sajátos területi túllépés a *gyarmatszerző* államé. Ezt itt nem tárgyaljuk.

Megállapításaink lényege tehát az, hogy az állam alakja *nem* földrajzi kérdés, csak az *lehet*. A geográfus tehát csak hozzájárulhat — ad hoc — a probléma megoldásához, de a *maga* tudásanyaga, hivatása szerint egészen el nem döntheti.

Az állam alakja tehát *kétféle* alapon lehet földrajzi kérdés:

1. ha az állam alakját *éppen* földrajzi (fiziogeográfiai) momentumok határozzák meg, t. i. oly esetben, amidőn egy természettől adott „kész” keretet (pl. Itália) az államerő úgy tölt ki, hogy az államerő abban természetesen elhelyezkedhet;

2. ha az állam alakját vizsgálva mélyebben azt kutatjuk, hogy *általában* az államerőt milyen geográfiai tényezők hozzák létre. Ez esetben az állam alakját nem közvetlenül, t. i. határvonalaiban, hozták létre földrajzi tényezők, hanem *közvetve*. Közvetve, *amennyiben* az alak az államerő kifejezése; *amennyiben* pedig az alak *nem* az államerő kifejezése (pl. a szomszédok gyengeségéből ered), ismét *nem* földrajzi kérdés áll előttünk.

⁵⁵⁾ L'oeuvre de paix commencé en 1918 tend à un règlement général de la géographie politique du monde pour toutes les questions soulevées par la grande guerre. A l'heure où nous écrivons [1921], le règlement est loin d'être achevé... Le destin de l'Europe orientale demeure en suspens. La guerre n'est pas finie. (La géographie de l'histoire. 669. l.)

Látjuk azt, hogy *ily* módon az állam (területi) „alakja” egészen más értelmet nyer, mint Supan külsőleges megállapításaiban, ahol pusztá geometriává lett. Amint mi bemutatni megkíséreltük, láttuk, hogy az „alak” mögött *erők* állanak, amelyek között *geográfiai* és *nem-geográfiaiak* egyaránt találhatók. Van geográfiai tény is, pl. az alak függhet a *geográfiailag lehetséges határoktól* s lehet, hogy a határ problémája (Supan nyomán Kjellén is) tárgyalható ezzel kapcsolatban is⁵⁶). De Kjellén mélyebben jár, mint Supan. Az előbbi kiemeli azt a szempontot — igen helyesen, — hogy az állam alakjára hatással van az, vajjon egy középpontból kiindulva kormányozható-e a terület (az ókori Római birodalomban a császárság korának különös problémája ez a középpontnélküliség). „E körülmény mélyebb vizsgálata nem hagyhatja figyelmen kívül a *közlekedési rendszert*, amennyiben ez a távolságot csökkentí s ezzel az összetartást emeli; így az oly fontos közlekedési politika számos problémájával főként itt tárgyalható,” írja Kjellén⁵⁷). Függs az utaktól s természetesen még sok mástól, a *szociográfiai szerkezettől* (nemzetiségek), a gazdasági erőforrások térbeli eloszlásától és — láttuk — last not least a szomszédoktól.

Azt mondhatjuk tehát, hogy az államterület alakja igen messzevezető kérdés és *ma már* nemcsak azon állam erőállományából érthetjük meg, amelyek a területet megszerezték és fenntartják, hanem *világpolitikai kapcsolatok* tekintetbevételére is ki kell terjeszkednünk. E világpolitikai kapcsolatok is csupán *részben* érthetők meg geográfiai alapon.

Az, amit vizsgáltunk, az „alak” kérdése, így nem annyira *konstituens* elem, mint inkább, *szimptomatikus*. Jelzi azt, hogy az *erők* — államiak, azaz részben földrajziak — minő arányba jutottak egymással szemben. Ezt akartuk Kjellén pótlásául kiemelni. Az amit ő az alak tanának, (államföldrajzi) „morfológiának” nevez, aligha lehet külön része a vizsgálatnak⁵⁸).

(C) A Föld-tényező viszonya a többi társadalomalkotó tényezőhöz. Öntudatlan feltevés az rendszerint, hogy mert valami a Földön

⁵⁶) Mi táblázatunkban a *szomszédos helyzettel* hoztuk kapcsolatba.

⁵⁷) *Grundriss*, 68. l.

⁵⁸) Tévedés volna azonban *csak* az állam nagyságában és alakjában látni *szimptomáját* az állami erőnek. Ez az erő *befelé* is nyilvánul a szervezetségben, a jogalkotás- és alkalmazás tökéletességében, kulturális alkotásokban stb. Ellenkező esetben, ha az államerő nagyságát a terület nagyságában és megfelelő alakjában látónk, az állam tevékenységét egyoldalú imperialisztikus *külpolitikai* tendenciájának deklarálnók. Elég ennyit hangsúlyoznunk, hogy egy esetleges egyoldalúságot elhárítsunk,

van, eo ipso földrajzi kérdés. Ellenkezőleg; földrajzi kérdésnek csak akkor tekinthető valami, ha benne a Föld hatása expressis verbis dominál. Ennek az elvnek eltévesztése található Supannál. Bár általában ügyes munka az övé, de rendszer tekintetében kritikátlan összeállítású. Nagyobb hibái közé tartozik az is, hogy oly témák felé tereli el a földrajzi kutatást, amelyek lényegükben nem geográfiaiak.

Az államok „szerkezete“ ugyanis négyféle nézőpontból tárgyalandó: 1. a Föld, 2. a népfaj, 3. a gazdaság és 4. a szellemi-társadalmi élet szempontjából. Ez következik a társadalomalkotó tényezők szisztematikájából s egyszersmind látható az is, hogy tulajdonképpen földrajzi probléma a Föld hatásainak kimutatása a többi három tényezőre.

Supan azonban szabad utat enged a szisztematikátlanságnak. Letárgyalja pl. az állam „népi szerkezetét,“ holott ez *szociológiai* probléma, letárgyalja az állam „gazdasági szerkezetét,“ holott ez közgazdasági probléma. Ezek a súlyos túllépések egyszerűen *diletantizmusra vezetnek*⁵⁹⁾, az úgyis *sok anyaggal megterhelt* geográfust *tulajdonképpen* témáitól elterelik. Kjellén e téren óvatos volt: a nép problémáját, a „demopolitikát,“ valamint a gazdasági szervezet kérdését, az „ököpolitikát“⁶⁰⁾ jól elválasztja a földrajz tárgykörétől. Supan nem gondolva a kiterjeszkedés veszélyeire, messze túlmegy az államföldrajz tárgykörén; az állam „szellemi szerkezetét“ már nem tárgyalja, holott ha már jobbra-balra terjeszkedett, erről is szólhatott volna, sőt ez — *bizonyos vonatkozásban* — nem is lett volna túllépés.

Valóban az állam földrajzában *vannak geopszichológiai elemek is*⁶¹⁾. Kiváló példa erre a nagyvárosok fejlődése, melyben uralkodóvá válhat a pusztai történelmi hagyomány, mint azt Supan is észreveszi: „A helyzet és a gazdasági viszonyok, írja⁶²⁾, uralkodók, de olykor a *történelmi emlékek* háttérbe szorítják. Nápoly a maga kereskedelmével, Milano iparával messze felülmúlják Rómát, de *a nemzet szíve* az örök városon csügg... Imponderábilék vannak

⁵⁹⁾ Supan (94 s. köv. lk.) a gazdasági alapfogalmakra nézve egyik téveset a másik után mondja!

⁶⁰⁾ Ezek Kjelléntől alkotott műszavak; nem éppen a legjobban meghatározottak. V. ö. nemsokára közzétett dolgozatomat: *Az államtan, mint valóságstudomány Kjellén szerint*.

⁶¹⁾ Ratzel már egész fejezetet szentel ennek! V. ö. *Polit. Geogr.* 8 fejezet: „Der Einfluss geographischer Vorstellungen, religiöser u. nationaler Ideen auf das Staatenwachstum.“

⁶²⁾ *Leitlinien* 132. l.

jelen, melyeket nagymúltú nép nem hagyhat figyelmen kívül." Nem egy fővárost találunk így, melynek fejlődésében *geopszichológiai* tények válnak döntőkké.

Voltakép Wagner H. elmélete az államok „területi magjáról” (Kerngebiet) ily lélektani tényekkel függ össze⁶³). „Ezen, írja, nem valamikép az illető állam történeti kiinduláspontját, nem alapítóinak ősi földjét értjük, habár ez sokszor megmarad területi magnak; ez sokkal inkább az *állameszme* térbeli megtestülése, centrum, melyből a vezetés kiindul, amely felé az állampolgár *tekintete* irányul, amennyiben az földje rögeből szabadulni s részt venni tud a közösség érdekeiben.” Sajátos „geopszichológiai” tény van itt is feljegyezve: az állampolgárok figyelme egy bizonyos központ, terület felé irányul, *földrajzi helyre fixálódik*, s ennek az állandó fixáltságnak politikai jelentősége van.

Egy példában mutattuk be azt, hogy pszichológiai téren is lehet problémája a geográfusnak, viszont teljesen heterogén térre tévedhet földrajziként megszokott témák körében. Nem igen érthetjük, miért tárgyalja pl. Supan a „nemzet” fogalmát, amely társadalomtudományi probléma, éppen nem indokolható, miért kalandoz Czirbusz oly térre, minő a „nemzetek keletkezése”. Sajnos, ez az elkalandozás alig szülhet mást, mint dilettáns kísérleteket.

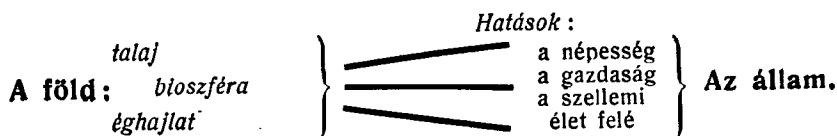
Tudnunk kell azt, hogy a Föld-tényező a társadalomra általában hatással van, csaknem mindenütt szerepe lehet, de ezért még nincs jogunk minden kérdést bevonni éppen a geográfiába. Tisztában kell lennünk a *társadalomalkotó erők* szisztematikájával s a Föld-hatások *intenzitása* szerint fokozatszerűleg kapcsolhatunk be egyes problémákat a földrajzba. Az általánosabb kultúrföldrajz s a speciálisabb államföldrajz *hatásokat* vizsgál s vizsgálatainak képét röviden így vázolhatjuk fel:

A föld hatásait vizsgáljuk:

1. a népesség felé, 2. a gazdaság felé, 3. a szellemi élet felé.

Tudjuk továbbá, hogy a szellemi élet problémaköre igen tág; problémánk területén az állami *szervező erő* formájában jelentkezik. Ily módon problémánkban mintegy két pólus keletkezik: az egyik a természet világa, helyesebben a *Föld*, a másik a szervezett élet világa, az *állam*. Vizsgálódási körünk áttekintése így ez:

⁶³) *Lehrbuch*, I. 800. 1. (8. kiad.)



Az ímént a hatások irányát jeleztük; állandóan szemünk előtt kell tartanunk azt, hogy fordított irányban is vizsgálhatjuk a hatásokat. Nemcsak a Föld hathat az államra, hanem fordítva, az állam is hathat a Földre. A kultúrföldrajz *kölcsönös* hatásokat vizsgál, s egyoldalú naturalizmus volna erről megfedkezünk. A Földre tett hatást, melyet az emberi *társadalom* gyakorol, a kultúrföldrajz vizsgálja. Megoldásától még távol vagyunk, de elméletben már is felvethetjük a kérdést: a különböző társadalmi szervezeteken *belül* hogyan hat speciálisan az a koncentrált erőszervezet, melyet államnak nevezünk. Jól tudjuk, állami erőkoncentráció nélkül a társadalomnak, hogy ne mondjuk, *szétszórt energiái* alig fejthetnének ki széles dimenziójú hatásokat, de hogy mennyi irandó *éppen* az állam számlájára, nyílt kérdés.

(D) *A Föld-tényező és az állam típusai.* Sajátos az irodalomban az, hogy míg a földrajzban igen nagy szerepet játszott — szókból — a néprajz, addig más, sokkal centrálisabb problémákról elterelődni engedték a figyelmet. A nép-„rajz” és a föld-„rajz” nem annyira a *tárgy* közössége folytán kerültek együvé, mint inkább a leíró (grafikus, vagy deskriptív) *módszer* hasonlósága révén. Sajnosan nyilvánult meg az, hogy a problémák összetereledtek, „rajz” címen, *éppen* a földrajzban.⁶⁴) Supan⁶⁵) megkülönböztet *homogén* és *heterogén* „népi összetételű” államot, de csak úgy felületesen elégnek tartja azt a megállapítást: „Gleichartig nennnen wir einen Staat vor allem dann, wenn er von einem *gleichsprachigen* Volke bewohnt wird.” Úgy véljük, annak a kutatása, hogy minő jelentőséggel bír az egyforma nyelv az államra, aligha mondható éppen földrajzi kérdésnek. Ezt a problémát a geográfus engedje át másoknak, és kutasson más „népi szerkezet”-kérdéseket. Mondjon le annyi heterogén problémáról, a nyelv, a néprajz számos kérdéséről, viszont azonban keresse meg a *maga* problémáit, t. i. azokat, amelyekben a Föld-tényező dominál. Íme, néhány probléma, melynek feltevése sajnosan hiányzik.

Keressünk *államtípusokat*, melyekben a földrajzi tényező kétségtelenül jelentős. Vizsgáljuk mindenekelőtt, minő különbség

⁶⁴ V. ö. *Geográfia és szociográfia*. Földr. Közl. 1921.

⁶⁵) *Polit. Geogr.* 80. 1.

van magában az államéletben akkor, ha az illető állam *tengeri*, vagy *szárazföldi* (kontinentális) vagy „*fél-kontinentális*“ állam. Itt már valódi földrajzi problémák jelentkeznek. Aránylag könnyű lévén megállapítani, melyek szárazföldi államok, feladatunk tulajdonképpen az, hogy *összehasonlítsuk* az államokat típusaik szerint. Miért van az — földrajzi szempontból, — hogy a két típus között megállapíthatunk egy harmadikat: a *fél-kontinentális* államok típusát, mely sajátosképpen gravitál a tenger felé? Minden állam, még a szárazföldi is (Oroszország) keresi a tenger⁶⁶⁾ kevés kivétellel és pedig *szabad* tengerpartot, mely nincs úgy bezárva, mint Oroszország a Balti és a Fekete tengerbe. Valóban ezek „kulcsa“ mindig más hatalom kezében van. *Földrajzi* okokból ered az a súlyos kérdés, hogy a *fél-kontinentális* államok, melyek jelentékeny hajóhadat is tartanak, az állami védelmi erőt *kénytelenek kettéosztani*. Ennek a nehézségnek komoly dimenzióit Németország mutatta be a világháború folyamán.

A fiziogeográfiai *helyzet* magyarázza a *tengeri*⁶⁷⁾, a *fél-kontinentális* és a *kontinentális* államtípusok sajátosságait. Ezek valóban földrajzi feladatok. Viszont a talaj, a tájösszetétel, a közlekedésföldrajzi előnyök stb. csak részben magyarázzák meg az államok oly típusait, amelyek *az államalkotó népesség foglalkozási arányát* megszabják. E téren sajnos, csak két kategóriával szoktunk dolgozni, megkülönböztetve a *mezőgazdasági* és *ipari* országokat, ami alighanem elégtelen. A probléma itt tulajdonképp az, hogy a típusok *földrajzi* okait kutassuk fel, de azzal a tudattal, hogy *nem az egész probléma* fog a földrajzkutatás területén lebonyolíthatónak bizonyulni. Itt is azt kell mondanunk: a geográfus keresse először fel a *maga* problémáit, figyelmét koncentrálja a valóban földrajzi kérdésekre. Mert hogy — mint Supan és mások is vélik — feladata a *maga teljességében*, minden vonatkozásában kutatni a kérdést, a földrajzkutatás programján túlterjed, kétségtelen azok előtt, akik ismerik ennek a kérdésnek társadalomtudományi nehézségeit is.

Megemlíjtük, hogy a *klima* alapján is lehet típusokat kiválasztani. A „mediterrán országok“ sajátosan érdekes jelleme lehetségesnek mutatja e problémakört is.

Dékány István.

⁶⁶⁾ „Minden közlekedésföldrajzi törvény között, mely államalkotó népek politikai törekvéseit uralja, a tengerhez jutás a legerősebben jelentkezik, írja Dix A. (Pol. Geog. 1921. 89. l.) Svájc is a tengerhez akar jutni? Nem látjuk minden állam tendenciái között.

⁶⁷⁾ Mily semmiségeket ír erről Wagner! (Lehrbuch, 802. l.) holott Ratzel után már tisztább képet tárhatott volna elénk.

Szikeseink életjelenségei.

A történelmi Magyarországon, illetve annak alföldi és dunántúli részein átlagosan és kerek számban nem kevesebb, mint fél millió kat. holdra becsülték a szikes területek terjedelmét. Országunk megcsonkítása következtében délen a bácskai, torontáli és temesi szikések, északon pedig a kisalföldiek szakadtak el tőlünk, ám még így is több mint százezer hold szikes terület van Csonka-Magyarországon.

Szikeseink egy része kisebb és szórványos foltokban húzódik meg a különféle álföldi talajokban, ezek természetesen vagy egészen észrevétlenül maradnak, vagy legalább is többnyire alárendelt jelentőségű szerepet játszanak; vannak azonban olyan területeink is, melyeken a szikések nagy terjedelműek, ilyen helyeken azután uralkodó jelentősége van a sziknek úgy a természeti, mint a társadalmi életjelenségekben: aki például bebarangolta a Hortobágyot s a vele határos kúnsági szikéseket, az kitörülhetetlen emlékekben őrzi egész életén át a magyar szikpusztának természeti és társadalmi életjelenségeiből fakadó regényes képeit.

Szikeseinket megismerni s azokkal a kérdésekkel, melyek a szikések hatása képpen idők folyamán felmerültek, behatóan foglalkozni, gyakorlati szempontból azért kötelességünk, mert a szikes föld olyan nehézségeket támaszt bármiféle gazdasági üzem számára, melyeket a társadalmi fejlődésnek csak magasabb, szervezettebb fokain lehet legyőzni s csak ily módon lehet a szikeseken intenzív gazdálkodást űzni és sűrűbben megtelepedni. Elméleti szempontból pedig szikeseink tanulmányozása annyi különleges, de a tudománynak mégis szinte minden ágára kiterjedő problémát tár a kutató elé, hogy ezek megoldása révén egész sereg hazai vonatkozású tárggyal gazdagíthatjuk a tudományt.

Külföldi hatások alatt szinte roskadozó tudományos életünkben azonban a szikprobléma mégsem foglalta el még a múlt század folyamán sem azt a helyet, melyre pedig úgy gyakorlati, mint elméleti fontosságánál fogva igényt tarthatna, sőt, mi több, még azt is be kell vallanunk, hogy ezzel a valóban jellemzően hazai problémával mindig csak külföldi ösztönzésre és irányítás szerint kezdtünk el komolyabban foglalkozni, mintha a magyar tudomány-

nak nélkülöznie kellene a nagy invenciákat s csak a külföld által fölített kérdések bontogatásával foglalkozhatnék.

A szikprobléma a Hortobágy révén vonult be az irodalomba. Ez a hatalmas szikpuszta a mága határtalanságával, mocsárrengeteivel, különleges flórájával és gazdasági viszonyaival, melyek élénken emlékeztettek a nomád pásztorságra, 1793-ban felköltötte *Townson Róbert* angol utazó figyelmét s uti benyomásairól érdekes és tanulságos feljegyzésekben számol be magyarországi utazásáról szóló művében.¹⁾

Hazánkban ekkor s a XIX. század elején indul meg a földrajzi és gazdasági kutatás, ámde a szikprobléma kevés figyelemben részesül. Két nagy úttörő bűvárunk működésében akadunk némi nyomára, így *Kitaibel Pál* figyelmét keltik fel a szikpuszta jellemző növényei, melyeket ő pontosan tanulmányoz és leír, másrészt *Tessedik Sámuel*, a szarvasi pap, kísérletez sziktalajon gazdasági növényekkel és gyümölcsfákkal. Bármi igénytelen, mégis nagy és merész lépést jelent az ő törekvésük abban a korban, mikor az extra Hungariam non est vita jelszavától volt hangos az ország, ámde az a „vita“ alig haladta meg a közérdeklődés terén a, — töltött káposzta színvonalát, a falakon rozsdásan lógott az ősök kardja, a könyvekben pedig egy régen lehanyatlott világ gyermekes mesévé zsugorodott hagyományai tenyésztek.

Az elvetett magvak mindazonáltal kicsíráztak s a negyvenes években már olyan fűvek zöldeltek és olyan virágok nyílottak a magyar kultúrmezőkön, aminőket odáig nálunk senki sem látott. A Magyar Tudós Társaság 1836-ban jutalomtételt hirdetett: készíttessék bármely magyarországi, hozzá kapcsolt tartományokbeli, vagy erdélyi, terjedelmesebb vidék természettudományi leírása. A beérkezett pályamunkák közül az kapta meg a 100 arany jutalmat és annak kinyomatása ment határozatba, amelyik a magyar szikproblémával foglalkozott.²⁾

Balogh József, kiskunmajsai orvos műve, melyet azóta vajmi kevesen forgattak, legszélesebb körben tárgyalja a szikeseink ügyét vegytani, pedológiai, botanikai, állattani, gazdasági és néprajzi tekintetben egyaránt megvilágítani igyekszik, de a nemes buzgalom vajmi kevés eredménnyel járt, mert szerzője szakismeretek tekintetében messze mögötte maradt kora tudományos színvonalának,

¹⁾ *Townson R.*: Travels in Hungary in the year 1793. (1797).

²⁾ Természettudományi Pályamunkák: II. kötet. *Balogh J.*: A magyarországi szikes vidékek természettudományi tekintetben. 1840.

aki szikes vizeink mikroorganizmusainak kérdését úgy állítja be, hogy azt „azon pénzért bámulást gerjesztő idegen csodaárusoknak hagyom, kik talán új találmányú nagyítójukba egy kis csaláságot is rejtve, a legtisztább vízben is majd csík nagyságú férgek tüntetnek elő” nyilvánvaló vallomást tesz arról, hogy a természet-tudomány lényegébe meg sem kísérelte a behatást.

Tudományos irodalmunk hanyatlása szorosan összefügg, talán egyenesen következménye azon gazdasági leromlásnak, mely tetőpontját a 40-es években érte el, amikorra ugyanis külföldre az egész ipar és mezőgazdaság új irányokba terelődött s a természet-tudományok gazdag fölvirágzása újabb és újabb, idáig nem is sejtett horizontokat nyitott meg a kulturális fejlődés előtt.

Szikesekünk ügye ebben a korban élénken emlékeztetben maradó példával rögzíti meg a fentieket. Hogy egyes szikes helyeken a talaj sziksót virágozik, ősrégi idők óta ismert jelenség s az ilyen vidék lakossága igyekszik a kiszivárgó sókat fölhasználni, mint például Egyiptomban állítólag a múmiák konzerválására Hazánkban is értékesítették a sziksót, melyet a föld színéről arra alkalmas helyeken összesepertek. „Különös tulajdon foglalatossága — írja *Balogh* — az illy seprés a szikes tájékiaknak; és ki azt nem látta, s hazánk állapotja iránt elég figyelmes, annak azt szemlélni érdekes mulultság. Midőn hazánk nagyjai vagy valamely kedves vendég látogatja az illy vidéket: kedveskedésül a leánykák színes szalagokkal ékesített seprőcskékkal mutatják azt az ország egyéb vidékein képzelni sem lehető multságos foglalatosságot, a sziksó seprést.”

Hazánkban a sziksót főleg a szappanosok használták, kivitele elé azonban kezdettől fogva leküzdhetetlen akadályt gördített az a körülmény, hogy az összesepert sziksó tisztításával nálunk nem foglalkoztak, holott a szódn kívül egyéb sókat is tartalmaz a szikföld kivirágzása, sőt ugyanazon helyen is más és más évenként és évszakonként a talajsók aránya, minél fogva a magyar sziksó szódatartalma 30—93 százalék között változott; így 1835-ben 85—93 %, 1836-ban 60—75 %, 1837-ben 50—79 %, 1838-ban azonban csak 33—56 % volt¹⁾. Árunk megbízhatatlansága következtében még a szomszédos Ausztria is szívesebben vette a spanyol sziksót, mint a közeli magyarországit.

Am még hazai értékesítése is csakhamar lehetetlenné vált s a híres kecskeméti, szegedi és debreceni szappanosok sorra hagyták

¹⁾ Természettudományi Pályamunkák, III. kötet, *Wagner D.*: Magyarország közgazdaságilag nevezetes termékeiről. 1844.

cserben a hazai szódát éppen a 40-es években. Mint *Török József* írja;¹⁾ „A sziksó összeseprese s illetőleg gyártása Debrecen vidékén legvirágzóbb korszakát érte el a jelen század kezdetén s tartott a negyvenes évekig. Az akkori vegytani tankönyvek (p. o. *Graham, Ottó*) 10,000 mázsára becsülik a Debrecen vidékén termelt és gyártott sziksó mennyiségét. A negyvenes években azonban mind egymás után buktak el a vidékünkön létező számos sziksó-főző gyáarak, miután a sziksó mesterséggeli legjutányosabb előállítására az I. vagy Nagy Napoleon által egy millió franknyi pályadíjjal kitűzött pályakérdés *Le Blanc* által megfejtetett, s ezen előállítási módszer nemcsak köztudomásúvá lett, hanem mind Angol-, mind Fanciaországban gyakorlatba is vétetett. Az angol sziksó a negyvenes években utat tört magának hazánkba is, s olcsóságánál fogva tönkretette a 4 évtizeden át virágzó sziksó-gyártási iparunkat.“

Ilyenféle tapasztalatokkal szemben hiába erősítette kiskún *Balogh* uram, hogy „a mi magyar természetes sziksónk sokkal tisztább a francia mesterkélténél“, idővel mégis győznie kellett az egyedül helyes belátásnak, hogy a szikproblémát, mint általában a magyar kultúra ügyét, csak komolyan megalapozva és fáradtságot nem ismerő törekvéssel, komoly tudományos kutatásokkal lehet előbbre vinni, amihez egyebek mellett elengedhetetlen a vegytani formulák s a „csalfa“ nagyítók ismerete is.

Szabó József, a kiváló geológus, áll azoknak az élén, akik a XIX. század második felében feladatukká teszik a szikprobléma komoly tisztázását. A békésmegyei talajokról írott művében²⁾ először ismerjük meg kora színvonalán álló tudományos leírásban a szik-talajt, először találunk rá a kötött szikes talajok és a laza, átereszto sziksót virágzó talajok megkülönböztetésére és először halljuk, hogy a sziksó végeredményben a földpátok mállásterméke. *Szabó* munkássága nyomán később kétfelé ágazik a kutatás, míg végre *Treitz Péter* végleges alapokra fekteti³⁾ a szikproblémát pedológiai, *Sigmond Elek* pedig⁴⁾ kémiai tekintetben.

Említésre méltó az az eredmény is, amit e korszak a szik-probléma terén botanikai tekintetben felmutathat. Szikeseink no-

¹⁾ *Zelízy D.*: Debrecen sz. kir. város egyetemes leírása. (Földtani ismer-tetés c. fejezet, írta *Török I.*)

²⁾ *Szabó J.*: Geológiai viszonyok és talajnemek ismertetése I. Békés és Csanád vármegye. 1861.

³⁾ *Treitz P.*: Szikes talajok Magyarországon. Termtud. Közlöny. 1898. Pótf.

⁴⁾ *Sigmond E.*: A sziktalajok képződésében szereplő kémiai átalakulások. Mat. Term. Értesítő. 1917.

vényszete, többé nemcsak florisztikai, hanem immár ökológiai alapon is, először a hazánkban huzamosabban időző *Kerner Antal* legértékesebb művében¹⁾ jelenik meg alapvető tudományos elemzésben, amelyet később *Borbás Vince* fontos adatokkal bővített,²⁾ az újabb időkben pedig három speciális monográfiával³⁾ gyarapították a szikprobléma botanikai irodalmát.

Már állattani szempontból, sajnos, jóval kevesebb az eredmény,⁴⁾ noha egyrészt a szikes mocsarak madárvilága, másrészt a szikkopárok pusztai faunája, kiváltképpen azonban szikeseink gerinctelenjei ökológiai tekintetben is megkívánna egy-egy monográfiát. Etnográfusaink sem méltatták figyelmükre a szikproblémát, mint-hogy általában a mi néprajzi irodalmunk egyoldalú hisztoricizmusa miatt vajmi kevéssé foglalkozott a magyar föld s a magyar nép viszonyával. A Hortobágnak van ugyan önálló monográfiája is, ámde szikeseink életjelenségeit pragmatikus vizsgálatok tárgyává eddig csak szűkebb körben tették⁵⁾.

Értékes eredményekre mutathatunk rá ezzel szemben szikeseink gazdasági tanulmányozása tekintetében, különösen mióta *Hilgard E. W.*, a sacramentói egyetemi kísérleti állomás igazgatójának Kaliforniában, a San-Joaquin völgyben végzett sziktanulmányi kísérleteinek ismeretése magyar fordításban is megjelent.⁶⁾ *Kvassay Jenő* vízügyi szempontból karolta fel ezt a kérdést⁷⁾, *Cserhádi Sándor* pedig a növénytermesztés szempontjából indította meg a vizsgálatokat⁸⁾, míg végre 1901-ben Békéscsabán 164 holdon kísérleti állomás létesült a szikkérdés megoldására, melynek munkálatai⁹⁾ eredményéből kiemeljük a sziktalajok osztályozására

1) *Kerner A.*: Das Pflanzenleben der Donauländer. 1862.

2) *Borbás V.*: Békés vármegye flórája, 1881.

3) *Bernátsky J.*: A magyar Alföld sziklakó növényzetéről. Ann. Mus. Nat. Hung. 1905. — *Prodán Gy.*: Bácsbodrog vármegye sziki növényei. M. Bot. lapok. 1914. — *Rapaics R.*: A Hortobágy növényföldrajza. Gazd. lapok. 1916.

4) *Horváth G.*: Konyhasós és szikes területeink rovarfaunája. Állatt. Közlemények. 1903.

5) *Ecsedi I.*: A Hortobágy pusztas és élete. 1914. — *Rapaics R.*: Az Alföld növényföldrajzi jelleme. 1918.

6) *Hilgard E. W.*: Szikes talajok öntözése és alagcsövezése. 1894.

7) *Kvassay J.*: Négy évtizedes törekvés eredménye a szikes talajok javítására. Vízügyi Közl. 1915. — *Flóderer S.*: Szikesek javítása tőrendszerral. Köztelek. 1911. — *Kvassay J.*: A hortobágyi öntözőcsatorna. Köztelek. 1916. — *Répássy M.*: Halászat szikes területeken. vízügyi Közl. 1915. — *Bogdánfy Ö.*: A magyar rizs. Termud. Közöny. 1920.

8) *Cserhádi S.*: A szikes talajok megjavítására irányuló kísérletek. Kis. Közl. 1893. — *Szarlóczy B.*: A *Trifolium angulatum* és *parviflorum* gazdasági jelentőségéről. Kis. Közl. 1912.

9) *Sigmond E.*: Újabb tapasztalatok a szikes talajokról. Kis. Közl.

vonatkozó alapelveket, gazdasági növényeink viselkedésének megállapítását a talaj sótartalmával szemben s végül az öntözés jelentőségének kiemelését a rét és legelőjavításban. Kertészeti szempontból is figyelmet érdemelnek *Küzdényi* szikművelési kísérletei,¹⁾ erdészeti szempontból pedig *Bernátsky* ökológiai megfigyelései.²⁾

*

Szikesnek mondjuk általában a lúgos természetű síksági talajokat. Alkáli-talajnak is nevezik az ilyen talajt, mivel jellemző rájuk bizonyos alkálisóknak, főként nátriumsóknak, kisebb mennyiségben pedig kalciumsóknak nagyobb mértékű felhalmozódása. Nemcsak a hazai, hanem általában az egész világ szikes talajában konyhasó (Na Cl), glaubersó ($\text{Na}_2 \text{SO}_4$), szóda ($\text{Na}_2 \text{CO}_3$), gyakran még kénsavas kálium s végül bizonyos esetekben a nátriumnak zeolitszerű vegyületei találhatók.

Az előbbieket, nevezetesen a konyhasó, glaubersó, szóda és kénsavas kálium vízben könnyen oldódnak, viszont az oldat besűrítésekor e sók könnyen kikristályosodnak. Laza szikes talajokban ezek a sók jelentkeznek; ilyen talaj kiszáradása után e sók a talaj színén kikristályosodnak, ahogy közönségesen mondjuk: kivirágzanak. Kötött talajokban kevés az oldható alkálisó, a talaj szikessége ilyen helyen a nátrium zeolitszerű vegyületeitől ered. E vegyületek kolloidtermészetűek, a víz felduzzasztja őket s erre nyálkás, ragadós tömeggé hígulnak, kiszáradva pedig üvegszerűleg megmerevednek.

Hazánkban Debrecen környékén, a nyírségi löszplató homokos szélein, továbbá hasonló laza földben Szeged környékén s a duna-tiszaközi homokvidéken találhatók a kivirágzó sziksós talajok, ellenben a Tisza mentén s a Tisza-Duna közének déli részén a kötött szikes talajok terülnek el.

Régebben tengermaradványnak tekintették a talaj sziktartalmát, vagy a környező hegyek sószikláiból származtatták. Bizonyos azonban, hogy e régebbi magyarázatok helytelenek és csak a tengerek s a sósziklák meg a talajszik eredetében levő párhuzamok helytelen felfogásán és egészen téves magyarázatán alapulnak.

1903. *Flóderer S.*: — A békéscsabai öntözött réten és legelőn folytatott sziktanulmányokról. Kis. Közl. 1912 — *Röszler K. és Flóderer S.*: A békéscsabai szikes öntözött rét első 12 évi eredményei. Kis. Közl. 1914. — *Dorner B.*: Kaszáló és legelőjavítás. 1912

¹⁾ *Küzdényi Sz.*: Gazdaságos eljárás a sziknek termőföldre átalakítására. Köztelek. 1914.

²⁾ *Bernátsky J.*: A sziktalajok növényzete, különös tekintettel a befásítás Kérdésére Erd. Kis. 1913.

A szikesedés ugyanis a talajnak szemiarid és arid klímában, legalább bizonyos mértékig lefolyástalan helyeken végbemenő életjelensége s a szikes talaj alkálisótartalma végeredményben a hegyek és sziklák kőzetelemeinek mállásterméke, melyet a lefolyó vizek elhordanak a síkságokra és a tengerekbe.

A kőzetelemek hidrolites mállásának rendes termékei a konyhasó, a glaubersó és a szódadikarbóna (Na H C O_3), mely előbbi kettő a sziksós talajban, utóbbi annak talajvizében található s ezen utóbbiból keletkezik a talaj kiszáradásakor víz és szénsav elvesztése után — $2 \text{ Na H C O}_3 = \text{Na}_2 \text{ CO}_3 + \text{CO}_2 + \text{H}_2 \text{ O}$ — a szóda. Ez az egyszerű levezetés természetesen inkább csak elméleti értékkel bír, mert hiszen a sziksós talajban és annak vizében valójában sokkal bonyolódottabb vegyi átalakulások mennek végbe, de az alkálisók keletkezésének főirányát ez az egyszerű levezetés is jól szemlélteti. A kötött szikes talajban még bonyolódottabb vegytani folyamatoknak eredménye a nátrium zeolitszerű vegyülete. Hogy a sziksós és szikes talajok vegyi folyamatai mennyire bonyolódottak, annak jellemzésére csak egy körülményre mutatok itt rá: a szikes talajok kialakulásának, legalább is hazánkban, van egy olyan stádiuma is, amikor a talajok határozottan savanyúak.

A szikes talajok alkálisóinak felhalmozódása két körülményre vezetendő vissza. Az egyik az a tájszint, amelyben a szikes terület helyet foglal. Mint említettük, a szikes talajok bizonyos mértékig lefolyástalan területeken keletkeznek, ahol tehát a felhalmozási folyamatok túlsúlyra jutnak az elhordási (kimosási) folyamatokon. A vizek mozgása ilyen helyekre irányul, ám a víz innen csak párolgás útján tud eltávozni, miközben a benne oldott sók kiválnak és visszamaradnak a talajban. Mentől tökéletlenebb a kimosás, annál több só gyűlhet össze ilyen módon, így az egészen lefolyástalan terület, mint pl. a bibliából is ismert Holt-tenger nagyon sok sót tartalmaz, hasonlóképpen az oceánok vize. Ellenben ahol a kimosási folyamatok, ha csekély mértékben is, de megvannak, ott a talaj szikessége változó és mindig csak kisebb mértékű.

Álföldünk pl. egészben véve nem lefolyástalan terület, Duna a állandóan nagy mennyiségű alkálisótól szabadtíja meg, melyet a Fekete-tengerbe hord el. Ám egyes és pedig sokfelé szétszórott kisebb-nagyobb mélyedések helyei bizonyos mértékig lefolyástalannak mondhatók, ahonnan a víz legnagyobb része nem jut el a folyókba, hanem elpárolog. Ilyen helyek idővel mindig elszikesednek s szikességük a változó térszíni viszonyok szerint hol

növekedőben, hol csökkenőben van.

Egy másik körülmény, mely a szíkesezés folyamatában fontos tényező, a klíma. A németországi nagy síkság lefolyástalan területein hiába keresnők a szíkes talajt. Ezek a helyek ott egészen más természetűek, a híres német fenyérek hazái. A klimatikus tényező szerepe az, hogy a szemiarid és arid vidékeken, tehát ott, ahol a csapadék, legalább bizonyos évszakokban, kevesebb, mint amennyi nedvességet a talaj képes lenne elpárologtatni, a talaj még a felhalmozási, tehát mélyen fekvő, szintben is kiszárad, minél fogva egyrészt megakad benne a szerves anyagok felhalmozási folyamata, ellenben megindul az alkálisók kiválása, másrészt pedig ilyen helyről kiszorulnak a tőzegképző növények és általában a növényzet leromlása következtében a talajsókban nagy felesleg áll elő. Humid-klimájú vidékeken, mint a németországi síkságokon is, a talaj sohasem képes a mélyedésekben annyi nedvességet elpárologtatni, mint amennyit a csapadék belejuttat, ennél fogva ott a talajban szerves anyagok is nagy mértékben gyűlnek fel, nevezetesen húmusz és tőzeg, másrésztől a növényzet a talajsókat mind felhasználja, úgy hogy ilyen helyeken alkálisókban egészen elszegényedik a talaj.

A növények viszonyát a szíkes talajhoz eddig főleg a talaj sótartalma s a növény sótűrő képessége alapján igyekeztek megállapítani. Hazánkban is végeztek erre vonatkozólag kísérleteket úgy vadon termő, mint gazdasági növényekkel. A békéscsabai öntözött szíkes réten végzett vizsgálatok szerint pl. az *Alopecurus pratensis* olyan talajon díszlik, melynek összes sótartalma nem haladja meg a 0·10%-ot, szódatartalma pedig a 0·05%-ot; a *Poa angustifolia* s a *Trifolium repens* ott, hol az összes sótartalom a 0·25%-ot, a szódatartalom pedig a 0·10%-ot nem lépi túl; a *Festuca pseudovina* s a *Medicago lupulina* esetében a határérték: 0·50% összes só és 0·20% szódatartalom; végül ha a talaj sótartalma még nagyobb, akkor rajta *Hordeum Gussonianum*, *Matricaria chamomilla* és *Camphorosma ovatum* nő. Ezen az alapon történik a sziketalajok osztályozása is. A gazdasági növények közül pl. a szarvaskerep, *Lotus corniculatus* még jól fejlődik olyan talajban, melynek összes sótartalma 0·30—0·20%, szódatartalma pedig 0·14%; a cukorrépa a 0·20—0·15% összes sótartalom a határérték, míg a takarmányrépa ennél még valamivel több sótartalmat is képes elviselni; a lucerna jól tenyészik 0·15—0·10% összes sótartalmú szíkes talajban, de elviseli esetleg még a 0·20—0·15%-ot

is; a buza azonban csak 0.1% összes sótartalomig képes ellentállani a kártékony sóhatásoknak, 0.03% szódatartalom pedig már ártalmára van. Vannak végül ilyenféle adataink a gyümölcsfák és a zöldség-növények sótűrő képességére vonatkozólag is.

A halofília jelenségének magyarázatához azonban korántsem elegendő a növények ellenállóképességének megjelölése a talaj összes só- és főleg szódatartalmával szemben. A kötött szikes talajok oldható sókban való szegénységök dacára is halofilis növényzetűek. E talajoknak szerkezeti tulajdonságai idézik elő azokat a kártékony hatásokat, melyekkel csak a halofilis növények tudniak megküzdeni. Általános tulajdonság u. i. a sziki növényeknél, hogy mentől szikesebb a talaj, annál inkább képesek magukat táplálkozás tekintetében tőle függetleníteni s úgy a vizet, mint a tápanyagokat a légkörből beszerezni. Tenyészetük főideje a csapadékos időszak, mikor a csapadékvízből és a légkör porából kártékony anyagoktól mentes oldat áll a talajszínen a növények rendelkezésére. Ezt az aránylag rövid időszakot használják fel a halofilis növények a fejlődésre, aminek azután meg is van az a következménye, hogy vajmi kevés szerves anyagmennyiséget produkálnak. Utóbbi tulajdonságaikért oligotrófoknak mondjuk őket s ezen tulajdonságuk éppen olyan fontos, mint sótűrő képességük.

Az a körülmény, hogy a halofilis növények sótűrő képessége és oligotrófiája fajok szerint más és más, szóval hogy e tekintetben a sziki növények fokozatosan különböznek egymástól, állandó mozgalmakat idéz elő e növényzet társadalmi életében. Mivel egyrészt a talaj szikessége önmagában is, a növényzettel kapcsolatban is változik növénysszövetkezetek rendszeres egymásrakövetkezése, ú. n. szukcessziója áll be a szikes talajokon.

E szukcessziók közül különösen érdekesek és fontosak azok, melyek Alföldünk kissé jelentékenyebb depressziós vidékeinek növényzetében mentek végbe, ahol u. i. jelentékenyebb mennyiségű víz futott össze. E lapos, tóyszerű alakulatoknak egykor gazdag vízi növényzete volt. Plantonorganizmusok miriádja élt vizekben vagy vizeken lebegve és a hínár sűrűn lepte el a fenekeket. A partokon mocsári növénysszövetkezetek alakultak a nádas védnöksége alatt, mely egyre nagyobb és nagyobb mértékben töltve fel a partokat, egyre beljebb és beljebb hatolt a hínár birodalmába. Mögötte következett a zombék, ezt pedig a láprét követte. E szövetkezetek feltöltő munkájának eredményeként a tavak egyre sekélyebbé váltak, Alföldünk gazdag, de veszedelmes, maláriás mocsárvilágga változott.

A lápréten cserjék jelennek meg, ezeket pedig fák követik. Eleinte szórványosan, később azonban erdővé záruló csoportokban. Egy időben világhírűek voltak alföldi tölgyeseink, amihez ma nehezen szokik fülünk. A Hortobágyon valaha kiterjedt erdőségek voltak s a tiszamenti tölgyesek olyan szépen díszlettek, mint a mai szlavoniai tölgyerdők. Mikor azonban e többé-kevésbé lefolyástalan területen a feltöltés ennyire haladt, jelentkezett klímánk következtében nyaranta a talaj kiszáradása és a szikesedés.

A szikesedés következtében először is visszaszorult az erdő s helyét egy jelentékeny mértékben szegényebb, sziki mocsárrengeteg foglalta el. Legjellemzőbb növénysszövetkezte e mocsarszikes talajnak a *Beckmannia*, mely az *Alopecurus*-szal egyes helyeken ma is a legszebb sziki réteket alkotja. A feltöltés előrehaladtával nőttek a szárazabb szikes területek s a szárazabb sziki mezőket ellepte a *Festuca pseudovina*. Végül egyes helyeken a szikesedés annyira előrehaladt, hogy már csak a *Camphorosma* és társai voltak képesek a rossz talajviszonyokkal megbirkózni. Ahol pedig még jobban elszikesedett a föld, ott csúpaszon maradt a talaj.

Mint ebből látható az alföldi talajmélyedésekben először egy építő folyamat ment végbe, melynek eredményeként tőzeg és erdő keletkezett, ám ezt az eredményt a szikesedés hanyatló korában elrombolta az idő. Az egykori mocsárképződményeknek és erdőségnek ma már csak a szakember akad némi nyomára s a szikesek egy-egy elrejtettebb helyén van némi maradványa. Egészben véve azonban határtalan puszták terjednek a nádrengetegek, zombékosok, láprétek és mocsárerdők helyén. Alföldünk középső vidékein régóta megvannak e szikes puszták, szélein még ma is képződnek, így az Ecsedi láp meg a Fertő-tó környéke mostanában jutottak a szikesedés hanyatló korába.

Alföldünk mélyebb részei, mint a fentiekben megismertük, különféle természeti állapotban voltak a különböző korokban, ám egyik természeti állapot sem volt különösebb mértékben csábító az állandó településre, a szántó-vető gazdálkodásra. Mai napig is nyoma maradt ennek s napjainkban is határozottan felismerhető bizonyos ellentét Alföldünk mélyebb részeit, vagyis a szikes vidékeket lakó népesség és a magasabb helyeken, tehát a szántó-vető gazdálkodásra önként kínálkozó síksági területeken lakó népesség között. Különösen kidomborodik ez az ellentét, ha a Dunántúl pompás földjére is kiterjesztjük vizsgálódásainkat. Ismeretes, hogy

a Dunántúl már az őstörténet korában állandó településű, szántóvető törzsek lakóhelye volt. Az Alföldön csak a magasabb löszhátakon telepedtek meg ilyen törzsek.

A vizes, mocsaras, erdős mélyedések régebben, a kiszáradás előtt halban és vadban voltak gazdagok s ennek megfelelőleg halász és vadász törzsek éltek e helyeken az őstörténeti időkben. A halászat megkívánt bizonyos mértékű telepedést s abban bizonyos fokú állandóságot s azt látjuk, hogy a halásznépség még a történelem folyamán is igen nevezetes szerepet játszott Alföldünkön s csak az utóbbi évszázadokban, a kiszáradás és szikesedés kiterjedtével szűnt meg régi nagy szerepe.

A vadásztörzsekről, melyek a ligetes, erdős helyeken mozgékony életet folytattak, nagyon keveset tudunk. Az erdőket, úgy látszik, hamarosan kiirtották s helyükön már régóta mocsaraszikes rétségek terültek el. Ez a természeti állapot a pásztortörzsek letelepedésére alkalmas. Ismeretes, hogy a pásztorság hosszú századokon át törzslakossága volt Alföldünk ezen területeinek, szerepe átnyúlik az újkorba is s csak legújabban enyészett el.

A kiszáradás és szikesedés előrehaladása idővel megszüntette a halásznépség és a pásztornépség szerepét, lehetségessé tett bizonyos fokú földművelést, ámde mai napig is akadály a mezőgazdálkodás intenzív felvirágzásának. Szikeseinken vagy egyáltalában nincsen mezőgazdasági élet, vagy legfeljebb nagyon primitív legelőgazdálkodást találunk. A Hortobágy 42.000 holdnyi debreceni területe nem egyéb, mint Debrecen városának nyári legelője; télen egészen lakatlan. A legeltetésen kívül találunk a kisebb és falvakhoz vagy tanyákhoz közel fekvő szikeseken libatenyésztést; ahol a talaj még legelőnek sem való; ott a szikfűvet (*Matricaria chamomilla*) gyűjtik, alföldi népünk kedvenc teáját, esetleg a *timonium Gmelini* szalmavirágját szedik és viszik piacra díszlőnek. A legeltetés nyomán gazdagon növő csiperkegombát a pásztorok nem méltatják figyelemre, az többnyire ott vész. Az állati trágya volt régente a pásztorok fő tüzelő anyaga. Hosszu ideig, a múlt század 60-as éveig, értékesítették a trágya kilúgozása nyomán a talajban kiszivárgó salétromot. Egyidőben nagyon fellendült Alföldünkön a salétromfőző ipar is, mikor t. i. a puskapor gyártáshoz szükséges salétromot a trágyatelepeken gyűjtötték az úgynevezett salétrompermetékekben. Mióta a trágyát a szántóföldek trágyázására használják fel, a salétromot pedig gyári úton állítják elő, egyrészt megszűnt a talaj salétromkiszivárgása, másrészt maga ez a primi-

tiv iparág is. Sziksós tavaink környékén egy időben a szódaseprés lendült fel, itt-ott mai napig használják mosáshoz a sziksós vizet. Mikor a sziksó seprésének kora elmúlt, fürdők alakultak sziksós tavaink mellett, de jelentőségre csak ott vergődtek, ahol erdőterületen vannak, mint a nyíregyházi Sóstó.

Kevés helyen próbálkoztak meg a szikések szántógazdasági értékesítésével. E próbálkozás eredménye néhány értékes szikjavító eljárás. Ilyen pl. a skatulyázás: kisebb területeket körülsáncolnak, hogy a csapadékvíz gyors lefolyását megakadályozzák. Ugyancsak a nedvesség konzerválását célozza a szalmázás, vagyis a talaj beteregetése vékonyabb szalmaréteggel. Ismeretes végül a digózás: szikes földre meszes vagy márgás földet hordanak s ezzel szerkezeti viszonyait javítják meg.

Mindezek a próbálkozások azonban eddig seholsem vergődtek nagyobb jelentőségre, úgy, hogy a mezőgazdálkodás szikes vidékeinken a talaj romlásával párhuzamosan egészben véve nagy mértékben hanyatlott. E területek egykoron gazdag „nomád” népe beletörődött ugyan a változott viszonyokba, de ma sem az az igazi szántó-vető népség, mint amilyen ősidők óta pl. a Dunántúl népe. Ma is mozgékonyabb, ma is főleg állattenyésztő, élete vándorlásban telik el ma is a város és a tanya között, ahol pedig sehogys sem boldogul, így onnan inkább kivándorol.

Ha történelmi mozgalmainkon végigtekintünk, azt látjuk, hogy szikeseink népe mindenkor progressivebb hajlamú volt, mint a Dunántúl népe. Szikes vidékek lakossága volt mindig a nagy felkelések népe, ezek a területek alkották mindig a reformáció s a szabadságharcok tűzhelyét, míg a Dunántúl szántó-vetői konzervatív katolikusok s az ősi hierarhikus hagyományok buzgó őrei.

*

Mezőgazdaságunk a múlt század folyamán két tekintetben esett át nagy változáson, egyrészt u. i. löszterületeink ősi szántó-vető gazdálkodása intenzív üzemekké fejlődött, másrészt a homokvidékeken végbement a homokkötés és szintén intenzív szőlő, kert- és erdőgazdaságok alakultak. Alföldünk mélyebb területei, a mai szikések csak annyiban változtak meg, hogy a lecsapolások siettettk és fokozták kiszáradásukat, ami e területeken a gazdálkodást nemhogy elősegítette volna, hanem — eltekintve a csak nagyon kevésbé szikes vidékektől, az ú. n. termősziktól, melyeken szántó-vető gazdálkodás fejlődött ki — még inkább visszavetette; a legelők

és rétek, melyeket az áradások és vadvizek egykoron a lecsapolás előtt bizonyos mértékig mégiscsak kimostak, kiszikkadtak s az egykori „nomád“ állattenyésztés maradványaiban is végleg megrendült.

Szikeseinken, mint arra már rámutattunk, folytak ugyan hasznosítási kísérletek s ennek alapján értékes eredményeket kétségtelenül nyertünk is elvi szempontból, széleskörű kivitelükre, általánosításukra, a szikprobléma országos jelentőségű megoldására azonban nem került sor, mindez a jövő feladataként maradt az utódokra. Kétségtelen, hogy e feladat nehéz; bizonyos azonban, hogy nem lehetetlen s végeredményben sikerülni fog szikeseinket az intenzív mezőgazdasági kultúrába befoglalni, ha ezt az egész ügyet helyes irányba tereljük és fejlesztjük.

Talaj, természeti viszonyok és népesség egyaránt arra tanítanak s országunk mezőgazdasági egyensúlya is megkívánja, hogy szikeseinkben a megmaradt romokból a kornak megfelelő intenzív legelő és rétgazdálkodást építsünk fel. Ez a szikkérdés megoldásának igazi lényege és egyetlen lehetősége és ez fogja az intenzív állattenyésztésnek alapjait megvetni.

A kivitel a részletek tekintetében két feladatot ró reánk. Az egyik: szikes területeink rendszeres átmosásának lehetővé tétele, sziksós területeken alágcsővezéssel, kötött szikes talajokon öntöző művek létesítésével. Ki kell dolgozni és törvényileg szabályozni ezt a kérdést is ugyanígy, mint annakidején a lecsapolások ügyét s a fennálló vízügyi szervezeteket a kivitel tekintetében hatáskörrel és anyagi támogatással fokozott mértékben ellátni.

A másik feladat: a legelő és rétgazdálkodás terén fejlesztő munka egészen addig, míg legelő és rétgazdaságunk a szikes területeken intenzív állattenyésztést tesz majd lehetővé s ezzel e területeken megindul a letelepedési folyamat. E tekintetben mind e napig nem rendelkezünk kellő szervezettel, létesíteni kell tehát ilyen szerveket s szervezni kell e célra az érdekeltségeket.

Nem kérdés tárgya, hogy e tekintetben szinte függetlenül a vízügyi feladatoktól is sok a tennivaló. A jogviszonyok szabályozása és a legelő és rétgazdálkodás ügyét behatóan előmozdító rendezése valóban halaszthatatlan: gondoljunk csak arra a nagy pörre, melyet Debrecen volt kénytelen a Hortobágy jogviszonyának tisztázása tekintetében saját polgáraival szemben felvenni. Bizonyos továbbá, hogy a ma szokásos járászerű, szabad legeltetésről gazdaságosabb, kötöttebb legeltetési módra kell áttérni s

ezzel kapcsolatban a kaszálógazdálkodást fokozatosan előtérbe helyezni. Bö fűtermesű években szénának vagy egyébként konzerválva szikeseink fűvet, elláthatjuk az állatokat szűkebb években az elraktározott takarmánnyal. A legelő és rét talajának gondozása úgy a gépművelés, mint a trágyázás tekintetében szintén a legfontosabb ügyek egyike. Végül elengedhetetlen szikeseink ma egészen figyelmen kívül hagyott több értékes takarmánynövényének művelésbe fogása és nemesítése.

További feladatok: a szikfű (kamilla) gyűjtésének, esetleg termesztésének ügye, a libatenyésztés továbbfejlesztése, az öntözéssel kapcsolatban pedig a halgazdaság és rizstermelés terjesztése; fontos kérdés továbbá sziksós tavak közül az arravalóknak felhasználása fürdőtelep gyanánt, ami a mai viszonyok között egészen más kilátásokkal biztat, mint régebben, első sorban természetesen a tóparti üdülés lehetőségeiről kell gondoskodni e tekintetben, főleg a kellő kényelemtől és a fásításról. Végül bizonyos mértékű, de inkább ligetszerű erdősítést is kell végezni a szíken, aminek megindítására önként kínálóznak a szikvidéki vízpartok.

A telepedés megindultával szükségessé válik majd bizonyos fokú szemtermelés és kertészkedés is. Ilyen mértékben és ilyen körülmények között ez nem is lesz kivihetetlen. Amennyire téves és lehetetlen lenne nagy üzemű szemtermelés előtérbe tolása, annyira bizonyos a házi üzemű szemtermelés és kertészkedés lehetősége. Egyébként az állattenyésztés intenzív fellendülése biztosítani fogja a módot ahhoz, hogy a szemtermelésben és egyéb termésvényekben előálló szükséglet behozatal útján az Alföld más vidékéről való kielégítését.

Látnivaló, hogy most már csak akaratra vár szikeseink bevonása az intenzív mezőgazdasági kultúrába. Nem is kételkedhetünk abban, hogy a XX. század éppen olyan eredménnyel fogja megoldani szikeseink telkesítésének feladatát, mint megoldotta a XIX. század a futóhomokkal borított vidékek telkesítésének ügyét. Hiszem s e hitem egy ezredéves történelem tanulságain nyugszik, hogy mielőbb megszűnik a szikpusztának egykor romantikus lepelbe burkolt pusztasága is és szikeseinken is mielőbb megtelepedik a gazdaság és a jólét, országunk pedig megszorodik egy nehezen nélkülözött erőforrással.

Rapaics Raymund.

Három könyv.

Vidal de la Blache P.: **PRINCIPES DE GÉOGRAPHIE HUMAINE.** Publiés d'après les manuscrits de l'auteur par Emmanuel de Martonne. 8°. VII. + 327 lap. Paris. 1922.

Huntington, Ellsworth and Cushing, Sumner W.: **PRINCIPLES OF HUMAN GEOGRAPHY.** 8°. XIV. + 430 lap. New-York. 1921.

Francé, Raoul H.: **MÜNCHEN. DIE LEBENSGESETZE EINER STADT.** 8°. 346 lap. München. 1920.

Az emberföldrajz „Sturm- és Drang“ periodusában, melyben még mindig élünk, érdekes egymás mellett szemügyre vennünk ezt a három könyvet, — három felfogást: a modern francia geográfia s jelesül az emberföldrajz atyamesterének egy élet munkájában leszűrődött felfogását, — a klímabefolyások kutatójaként s e befolyásokról alkotott, kissé egyoldalúnak mondható teoriáiról ismert amerikai (yalei) professzornak*) s korán elhunyt, jeles középiskolai geográfus társának didaktikailag alkalmazott koncepcióját — és az ismert német biológusnak és egyben városa (München) legjobb ismerőjének sok évtizedes természetmegfigyelésből s biológiai intézetének konzekvens búvárlatain felépülő meggyőződését.

Mindhárom könyvben egy az alapérzés, az ember harmonikus beilleszkedésének érzése a földfelszíne egységes életébe, — ha talán a franciánál s a németnél mélyebb is, mint az amerikainál.

A problémátűzés, a munkák programja, mindhárom esetben egészen más.

A Vidal de la Blache íróasztalán talált és de Martonne professzortól sajtó alá rendezett félig kész munkának célja volt az emberföldrajz általános principiumainak lefektetése. Mindenkor kényes feladat, mert könnyen ragad el általánosításokra. Vidal de la Blache óvatos. Amikor ő is azok közé áll, akik a környezetnek nagy befolyást tulajdonítanak az embercsoportok jellegének kialakulására, Talne, Buckle és Haeckel fölé emelkedik a komplex tények mély ismeretében; szerénnyé, óvatossá válva ítéleteiben, elelve minden a priori következtetést egyes tulajdonságokra az életfolyamatok egységesen ható befolyását ecsetelve. Ezt rövid vonásokkal teszi, melyek mély fiziológiai tudásról tesznek bizonyosságot. Ha könyvét Richthofen hasonlóan posztumusz (Schlüter által sajtó alá rendezett) „Siedlungs- und Verkehrsgeographie“-jával hasonlítjuk össze, azt látjuk, hogy míg Richthofennél az akkor gazdagodó tárgyi etnográfia és a szomatológiai antropológia eredményei bizonyos nyersséggel helyezkednek el az ember térfoglalásának osztályozó rajzában, Vidal de la Blache az éghajlat alkotta és növényzet jellemezte nagy régiókban jellemzi az embert, még ebben a felosztásban is óvakodva az osztályozástól.

A munka beosztása a következő:

Bevezetés. Az emberföldrajz értelme és tárgya. I. Az emberföldrajz felfogásának kritikája. II. A földi egység elve és a miliő ismerete. III. Ember és környezet. IV. Az ember földrajzi tényező.

*) „Civilization and Climate.“; „The Pulse of Asia.“

Első rész: Az ember eloszlása a földön. I. Az összkép. 1. Egyenlőtlenségek és rendellenességek. 2. A kiindulás pontja [az ember vándorlásáé]. II. A sűrűsödések keletkezése. 1. Csoportok és csoportfeltületek. (Molekuláris csoportok. — Nomadizálók — A csoportok viszonya. — Helyben sűrűsödés. — Sűrűségi központok és közbeeső ürességek. — Különböző korú csoportok Európában). — 2. Népmozgások és vándorlások. Sűrűsödés visszaszorítás folytán. — Koncentráció folytán. — Túlnépesedés és kivándorlás. — A népesedés evolúciójának iránya; III. A nagy emberi agglomerációk: Afrika. Ázsia. (1. Egyiptom. 2. Khalea. 3. Középázsia. 4. Khina. 5. India; 6. Szigetcsoportok. Japán. 7. Konkluzió). IV. Az európai agglomeráció. 1. Határai. 2. Kiindulópont és az elterjedés feltételei. 3. A kereskedelmi összeköttetések szerepe. — V. A földközítengeri régiók. 1. A gyenge pontok [a transzhumance vagyis vándorpasztorkodás a sűrű település akadályai]. 2. A borkultúrák szerepe. 3. A „Rivierák”. 4. A magasövek. 5. A hegyek szerepe. 6. Arab befolyások. — VI. Konkluziók: eredmények és érintkező pontok.

Második rész: A műveltség-formák. I. A csoportok és környezetek. 1.) A környezet ereje. 2.) Növények és állatok alkalmazkodása a környezet-höz. 3.) Az ember alkalmazkodása. 4.) Bonyolult néprajzi csoportok keletkezése. 5.) Fajok és életmódok. — II. Az eszközök és anyagok. 1.) Néprajzi muzeumok tanulmányozásának jelentősége. 2.) Az egyenlítői öserdő jellege. 3.) Eredeti fejlődési göcök (Malájok. — Polinéziaiak). 4.) A nyílt szavannák népessége. 5.) Fennmaradás és autonóm fejlődés esetei a mérsékelt és hideg övekben. (Orosz erdők. Eszkimók). 6.) Konkluzió: a sztereotipizált civilizációk. (Egyforma küzdelmek). — III. Az élelem módjai. 1.) Mediterrán. 2.) Amerikai. 3.) Középeurópai. 4.) Északeurópai. 5.) Ázsiai típus. (Rizs: kínai, — japán típus). 6.) A típusok tárgyalása. — IV. Az építkezés anyagai. 1.) A szárazvív földje. 2.) A földközi tenger köve. 3.) Fa és kő Közép- és Nyugateurópában. 4.) A fa Északeurópában. — V. Az emberi telepek. 1.) A telepek (Időlegesen és állandóak. — Bonyolultság a régi civilizációjú országokban. — Típusok létezése. — Az utak befolyása. — Falusorok. Hegyi típusok). 2.) A tömörült település. — Majorok és falvak. (A major. — A falu. — A táj átalakítása. — A kontinentális klíma hatása. (Fa és fűterületek). — Konkluzió. — 3.) A szétszórt település. — 4.) Szubtrópusi és szubarktikus tájtipusok. (Khina. India) 5.) Konkluzió. VI. A civilizációk evolúciója. 1.) A tökéletességre való természetes törekvés. 2.) Stagnáció és izoláció. 3.) Az érintkezések. 4.) Az érintkezés betörései és az életmódok különbözősége révén. 5.) A tengeri kereskedelem révén. 6.) A fejlődés földrajzi jellege. (Területek, melyeken mindig van fejlődés). 7.) A központi magok.

Harmadik rész: A forgalom. I. szállítás eszközei: 1.) Az ember. 2.) Az igavonóállat. 3.) A szekér. II. Az út. 1.) Az utak kialakulása. 2.) Öszvérutak és szekérutak. 3.) Épített utak. Római utak. 4.) Modern utak és vasút III. A vasút. 1.) Eredet. 2.) Fejlődés. 3.) A nemzeti és hadászati gondolat. 4.) Mai kifejlődés. 5.) Az óvilág nemzetközi útjai. 6.) Vasút és értékesítése Amerikában. 7.) Vasút és népsűrűség. 8.) Tengeri és szárazföldi nagy vonalak. 9.) Konkluzió. IV. A tenger. 1.) A tengerhajózás eredete. 2.) Vitorlások. 3.) A hajósnepek területei. 4.) Az óceán hegemoniájának gondolata. 5.) A kontinentális reakciók.

Itt a munka, melynek már harmadik része is feltűnően vázlatos, megakad. Néhány jegyzettöredék zárja be a kötetet.

Igazában szűk keretek azok, amelyek itt előttünk kidomborodnak. Vidal de la Blache emberföldrajza csak az emberi faktor kifejlődésének ismertetése, amint a föld színére rajzolódik — l'empreinte de l'homme sur la Terre, — mely felfogással már Brunhes „Géographie Humaine”-jében is találkozunk. Vidal emberföldrajza nem nyúl le mélyen az okok közé a földfelszín életfolyamatába, hanem azok ismeretét mintegy feltételezi.

Ebben a tekintetben legélesebb ellentéte R. Francé könyve, melynek Föld és Ember II.

principiuma: „Münchennek, mint a föld bármely más pontjának környezete a kozmosz, a világegyetem.“ „E város ezerszeresen bonyolult organizmusa csak hasonlat volt részemre“ — úgymond, az évtizedes reáfordított munkája a világegyetem egyszerűségei megismerésének szolt. És könyve kevés de hosszú fejezetein, — (A) München földjének kialakulása. I. München kultúrbiológiai probléma. (5.). II. Az élet geológiai törvényei (11.). III. München legrégebbi altalaja. (32.), IV. München látható talaja (64.); — (B) Az élet kifejlődése Münchenben. V. München földjének betelepülése növényekkel és állatokkal (145.). VI. München prehisztórikus lakói (218.), VII. M. kultúrtörvényei (271—331.), — ezeknek a törvényszerűségeknek, jobban mondva egy törvényszerűségnek bizonyítása vonul végig: mikroorganizmusok, növénytakaró, állatvilág, sőt az ember típusai is a talajfelelések szerint oszlanak el, s a város történelmileg kialakult határa összeesik életkörének természetes határaival. Hogy ezt igazolhassa, be kell állítania Münchennek és helyének történetét az élet nagyobb, sőt legnagyobb körébe. — „Egy hatalmas kavics-háromszög mosódott le a fiatal morénaivról és fekszik most egy boldogabb múlt puha, meleg homokjain, mint valami hideg szőnyeg“ — így jellemzi a helyet, melyen a város épült. — „De ezekben is csak egy ősi és végtelen lánc utolsó szemeit láthatjuk, melyeknek kovácsa már korántsem a „Genius loci“, hanem egy egész hegy-ég világsorsa, sőt egy egész földrészé.“ Francé látja élni a földet s jóformán realisztikus erővel, néha túlzón festi meg az életet: „szüntelen hullámverés mozgatja a föld felső 30 kilométerét.“ (!) Második fejezetében az egész földfelszín kialakulását mondja el. Végigvonulnak előttünk az összes geológiai korok eseményei és paleogeográfiai képeik, — hol az egész földre kiterjedve (Gondwanaföld, Thetys, stb.) hol Európára, mindig beszöve München helyének sorsát. Rekonstruálni igyekszik paleoklimáját, ismét az egyetemes képben, sőt térképre fekteti a krétakor barometrikus minimáinak szrinte a tiroli lánc kiemelkedése folytán a maiakkal egyező — útjait. Élénk fantáziával festi az állatvilág „drámai“ átalakulását a krétakorban. A IV. fejezetben hosszan foglalkozik a jégkorral, kijelentve, hogy az nem korszak geológiai értelemben. „Eklektikai“ magyarázatát Island és Skócia szárazföldi összefüggésében, a Golfáram délibb eltérésében s az islandi termikus minimum délibb helyzetében látja. — De ezzel, — bár kedvünk volna megkérdezni, hogy mi van Amerika eljegesedésével, eltérünk fonalunktól.

A posztglaciális korban kezd határozottabban körvonalozódni a müncheni táj képe. Az Isar adja meg az utolsó nagy vonásokat; ekkor keletkezik a fentemlített fluvio-glaciális kavics-háromszög, melyen azután a város kezd majd épülni, ettől jobbra, balra (K. és Ny.) fedőagyag és löszterületek, északnyugaton pedig Dachau és Schleisheim helyén vízátnemeresztő talajon a „Dachauer Moor“ lápjá. Délen a szubalpin táj emelkedik; kemény glaciális breccsáiba (Nagelfluh) az Isar lassan vágja be kanyónját. Ennek a négy táj- és talajtípusnak mindenben jellegzetes különbségét mutatja be Francé a mikroorganizmusoktól az emberiségig és alkotásaiig. Tíz évig tanulmányozta a vezetése alatt álló biológiai intézet a talajok mikroorganizmusait, más-más mikróbioszt és más vezérfajokat állapítva meg mindenikben*) Ennek aztán az agrogeológiai szempont rovására túlságos tér is jut a könyvben. A

*) Erről részletesen: R. Francé: Das Edaphon. Untersuchungen zur Ökologie der bodenbewohnen der Mikroorganismen. Biol. Inst. München. 8^o, 1913.

növénytakaró is más-más az öt megkülönböztetett talajterületen. A déli (felső) Isarterület jellegzetesen szubalpin, a kavicsterületen, ahol a város még be nem építette, lucfenő és fenyér („Heide“) váltakozik, az agyagterületen vegyes tölgybük-erdők és kaszálók dominálnak s egyben itt foglalt legtöbb tért a szántó, az alluviumnak berekflórája van, mely még az angolparkban is minden kertészkedés dacára dominál, a „Dachauer Moor“-nak pedig természetes lápi a flórája. A flóraterek leírása élénk, sőt lendületes, de ismét szenved a természetes növénytakaró részletes leírása mellett — melynél részben Staub M. flórafejlődési kutatásaira támaszkodik*) a gazdasági növénytakaró térfoglalásának és eredményeinek, értékének ismertetése. A flóra leírásánál, főleg a növényvándorlások ismertetésénél domborodik ki először élesebben München tájának átmeneti jellege, amelyet azután állat és embervándorlásoknál mindvégig erősen hangsúlyoz.

Az ember vándorlásai — a VI. fejezetben — ismét messze földre vezetnek, szibériai (Cro-Magnon, Homo europaeus) pamiri (Homo alpinus, „Bajorország nagy problémája“ a lánchegység flórája — faunája), afrikai (Mentone-i barlang, késő diluv. négerek) kapcsolatokig. Helyenkint itt világosabb beszédet kívánnánk, mint a Homo mediterraneus Nordlingen-i csontleleténél. Francé erős fantáziájával a proféta hitű Haeckelhez jár közel. De érdekes eszméket tud termelni s lebilincselve az érdeklődést ezekben didaktikai értékeket produkál.

Lássunk egy példát: A jégkor után a nyitott északkeleti orosz kapun özönlének a paláarktikus vándorlók Európába, — fenyő és bükk, úgy mint az északi ember, a Homo europaeus, a rénnel a jégkor végén északnak visszavonult Cro-Magnon-ember utóda, — és megkezdődik a nagy harc a Neanderthal-i emberrel, Európa őslakójával. „Megkapóan“ — írja Francé — „érezte meg a „Mythos“, amely mindig egy darab intuitíven meglátott világtörvényszerűség (!): Siegfriednek, a Világosság emberének, valóban meg kellett küzdenie a barlangok törpe népével, de eközben bűnbe esett, mely nemzetséget megmérgezte.“ Francé a legyőzött Neanderthal-i emberrel való elkeveredést, a Cro-Magnon faj azóta el nem ért koponyakapacitásának (1600) hanyatlását, a faj leromlását látja itt, mely alatt ma is szenved Európa.

A vándorlások és kultúrák vezetnek München helyzetének kérdésére. Az utak alapítják Münchent, a nagy söút Salzburg-Augsburg — amely már elsőrangú jelentőségű volt a hallstatti kultúra idején — és az Alpesi út (Isarthal-Freising), — amelyek mint Tal, Marienplatz és mint Weinstrasse, Sendlingerstrasse ma is főerei München életének. A két út metszése a történelem minden viszontagságok keresztül fenntartotta, azaz újra meg újra megteremtette a telepet. Ez a hely törvénye, vagy mint Francé helyesebb kifejezéssel mondja: funkciója. Amíg állandó hid nem volt, a helység, mely az útból élt, a folyó szeszélyeitől fel-alá vándorolt, cserélte helyét. Itt történelmi szemelvényeket hoz Francé, de itt nélkülözzük leginkább, ami a könyvnek egyáltalán nagy hiánya, München és környékének legalább egyetlen jó térképét kb. 20—50.000-es méretben.

E nélkül rendkívül bajos azt az érdekes település-történeti fejtegetést követni, mely most következik, s amely kimutatja, hogy a bevándorlások s a

*) A jégidő flórája Magyarországon. Földt. Közlöny. 1891.

város szférájának növekedése s az ezt követő területi beolvasztások folytán a középkorban úgy látszik majdnem kizárólagosan domináló „Oberlandler“ szubalpin-típus helyén előbb két típus, a dolichocefál városlakó s az autochthon falusi áll előtűnik, maj az öt talajtípus ötféle lakója: 1) a város, magjának lakója, az ó-müncheni polgár, a „Kavicsember“, ki a kavicsháromszög közepén települt először (ez nincs eléggé kidolgozva) s azon túl nem terjedt; 2) a szubalpin morénák Oberlandlere, a fajtiszta Homo alpinus, aki mint favágó, úsztató, fuvaros a város déli végét lakja; 3) az elővárosok lakója, aki nem más, mint a termékeny agyagok parasztságának proletarizáltja; 4) a „Dachau“-i nehézkes, elzárkózott paraszt, a „Moorbauerlein“; 5) a Schwabingi Heidelbergon megtelepült idegen, der „Zugroaste.“ — A foglalkozások is megoszlanak: 1) az óváros az iparé; régi típusos ipara a sőtörés s még ma is „SalzstöSSLer“-nek hívják a szatócsot; 2) a felsőváros a tutajozás és a fuvarozás; 3) a K. és Ny. elővárosok a tégláégetők és kertészek negyede; 4) a „Dachau“-i csak vendég a városban, leginkább fehérhomokárusító, tőzegárusító; 5) az idegenváros, a gazdagok, festők, zenészek, írók városa. Ruházat, nyelvjárás hasonlóan jellegzetesen elválasztja az öt együttélő embercsoportot, amelyeknek múltját, jelenét München hihetetlenül egyes építésze tükrözi vissza.

Amíg a „kavicslakosság“ uralkodik, addig van lokális jellege az építészetnek. Majd Augsburg befolyása érvényesül, melynek jobb útja volt Olaszországba, — s rajta keresztül az É-D. kereskedelmi út olasz-hollandus befolyásai. Mikor a kesselbergi út megnyitásával München végre közelebb jut Olaszországhoz, ez összeesik Amerika felfedezésével, a kereskedelem átvándorol Olaszországból Északnyugat országaiba. Az ellenreformáció megkövesíti Ó-Münchent, a fejlődést megakasztja — de ezt az Ó-Münchent, mely még tisztán őrizte a kavics, az agyag és a szubalpin területek külön jellegű építkezéseit, — ezt elsöpörte az út, a vándorlás törvénye. Francia izlés jön. És érdekes, hogy a Thurn-Taxis-féle postai relais-rendszer nagyobb jelentőséggel volt e változásokra, mint a legnagyobb történelmi események. Ami azután jön, az már uralkodói szeszély a beözönlő különböző izlésű idegének és művészek hatása — München elveszti egészen helyi jellegét s az idegenek városa lesz.

A talaj törvénye azért az emberre nézve csak legfeljebb mérsékeltlen domborodik ki. De nem is domborodhat, mert nagy egységeket nem tárgyal szisztematikusan, egyetlen oly kis és annyi viszonytágnak kitett területnél pedig, mint Münchené, nem is érvényesülhet. Pedig nagy területek ily feldolgozása fontos volna, mert a Francé és Vidal de la Blache feldolgozta két ténycsoportmagyarázatnál mélyebben nyúlna és köztük állva a belőlük levont következtetéseknél érdekesebbet nyújthatna. Vidal de la Blache t. i. nem megy túl azon a megállapításon, hogy domborzat és geológiai szerkezet befolyanak a településre, e befolyás terület szerint változó települést, a kontaktzónákon pedig tömörülést teremt. Igaz, hogy a kontaktzónákon városok ketelkeznek, amint aztán a városfejezet töredékében mondja: ahol egy akadály volt. De éppen saját térképe, melyen ezt a sivatag szélére nézve illusztrálja, mutatja, hogy egy lépéssel tovább menni, igazabb konkluziót ad: ott, ahol az akadályban rés van, ill. e rés közelében közelebbi okok által meghatározott helyen. Így áll ez a kultúrák kontakt vagy határzónáira is. T. i. itt sem lehet

annyira általánosítani, hogy az európai agglomeráció határán, a sztyep felé városok — a Volgavárosok — sora emelkedik. Mert a valóság — vagy igazságelem, mely ebben van, az olvasónál könnyen dogmává nő, mely veszélyes. A történelem során az európai kultúra szélén, nem törvényszerűen városok keletkeztek, ahol történt, ott talán inkább a másodlagos ok volt a nyomósabb, a folyó, mert pl. Breslau és Danzig nem sor, de a korokkal változó jelentőségű kapuk és nemcsak nyugat-keleti vonatkozásban. S visszatérve a domborzat szerepére, azt sem lehet mondani (V. Bl. 195), hogy az elszórt település azon régióknak felel meg, ahol a domborzat, talaj és hidrográfia diszperz volt a szántót szétszórja. Hát a favágó, állattenyésztő közösségek, történelmi befolyások, mint Alföldünkön? Alföldünk s mindaz, amit a geográfusnak nyújt egyáltalán kimaradt Vidal de la Blache képéből: a „ferme” tárgyalásánál tanyavilágunkról nincs szó; a fa a „magyar pusztán” betolakodó idegennek van jelezve; a szétszórt településnél csak hegyvidéki településről beszél. De ezekben a hibákban sok része van a vázlatyszerűségnek, mely a könyvnek kész fejezeteit is jellemzi s mely élvezetesebb olvasmánnyá teszi a kész geográfus részére, mint amennyire alkalmas kezdők vagy laikusok instruálására.

Erre leginkább alkalmas a három könyv közül az amerikai, melynek egyébiránt ez is problémátüzése. Az igaz, hogy kevésbé mély is a másik kettőnél, tárgyilag kevésbé mélyen nyúl Francénál, felfogásban — mint hasonlóan az egész emberföldrajzzal foglalkozó munka — kevésbé átfogó Vidal de Blachenál. Az amerikai a mélységnél többre becsüli a közérthetőséget s ezt így fejezi ki: Antropogeográfiáról sok könyvet irtak, de szükség van oly könyvre, mely a mai helyzetet összefoglalja és az „Antropogeográfiát” lefordítja az „emberföldrajz” egyszerűbb nomenklaturájára. — A könyv beosztása a következő: I. Rész. Az ember viszonya a fizikai környezethez: 1. f. Emberföldrajz, II. r. Az ember viszonya a helyzethez, (location) 2. f. A föld alakjának és mozgásának következményei. III. R. Az ember viszonya a felszíni formákhoz: 3. f. A kontinensek és az ember; 4. f. Az ember tevékenysége hegységben és síkságon. — IV. R. Az ember viszonya a vízterületekhez: 5. f. Az óceánok befolyása; 6. f. Az édesvizek haszna. — V. R. Az ember viszonya a talajhoz és az ásványokhoz: 7. f. A talaj és a mezőgazda; 8. f. Érc és civilizáció; 9. f. Az erőforrások. — VI. R. Az ember viszonya a klímához: 10. f. Klíma és klímazónák; 11. f. Kontinensek és Óceánok klímája; 12. f. Klíma és emberi energia. — VII. R. Az ember viszonya a vegetációhoz és az állatokhoz: 13. f. A föld vegetáció-ruhája; 14. f. Vegetáció és ember a legmelegebb tájakon; 15. f. A szubtrópusi és monszun régiók élete; 16. f. Életmódok a sivatagokban és sarki tájakon; 17. f. Öntözés; 18. f. Az ember munkája ciklonos régiókban; 19. f. A világ élelmezése; 20. f. Az ember változó környezete. VIII. R. Az ember viszonya az emberhez: 21. f. Politikai földrajz; 22. f. Nemzetközi vonatkozások.

Módszerről maguk a szerzők azt mondják: „a fizikai háttérre építünk, de csak nagy vonásokban, — a tanárnak megfelelő bázist adva a továbbépítésre. „Oly aránylag egyszerű dolgokban, mint a vizeknél, kevés vagy semmi fiziográfiai előmunkát sem tartottunk szükségesnek, mert pl. oly részletek mint a meanderező és a szigeteket képző folyók közti különbség kevés befolyással van az ember tevékenységére. (?)”

„A klímát részletesen tárgyaljuk... elhatározó befolyásánál fogva... Mindazonáltal a tiszta meteorológia kevesebb figyelemben részesül, mint a legtöbb kézi könyvben.” — A kissé különösen — vizek, talaj, vízterők

után, — elhelyezett klimatejezetek rendkívül ügyes sematikus rajzaikkal a legsikerültebb ilyen mű magyarázatok közül valók. Itt is különös szeretettel magyaráz példákkal, pl. a Kontinentális és tengeri klíma különbségeit Verhøjanszkk és a Lofotok klímájával.

Mint az amerikai kézikönyvekben általában, minden fejezet rövid (cca féloldalas) alfejezetekre van osztva. Mindet ilyen, bármily tanulságos volna, nem lehet felsorolni. Kiragadok egyet:

V. Fej. Az *Oceánok befolyása*. a) Miért fontosak az Oceánok: (1) Mint felhők és eső vízforrása, (2) a hőnérsék szabályozói, (3) mint az egészség segítői. — A tengerpart: a) pihenés egy alámerült parton, b) pihenés egy kiemelkedett parton, c) mily jó hatással vannak a partok az egészségre a trópusokban, d) mit csinál az oceán a szennyvízzel? — (4) az oceán mint ásványok raktára: a) só, b) mészkő, c és d) kálisó és kén. — (5) Az oceán mint élelemforrás: tengeri vegetáció: a) hogyan hasznosítja az ember az oceáni élelmet a halászat révén, b) sekély-vízi halászat, c) a kormány és a tenger küszöbe, d) lazachalászat, e) mély-tengeri halászat, f) halásztelepek elhelyezése: 1.) a földrajzi szélesség hatása, 2.) halászat és mezőgazdaság. 3.) halászat és sülyedt partok, g) halászat mint a tengerészet iskolája. (6) Oceánok mint akadályok: a) a víz mint védelem az ellenség ellen, b) Nagybritania vízbarrierjei, c) Japán vízbarrierjei. — (7) Oceánok, mint a kereskedelem hordozói: a) a tengeri szállítás olcsósága, b) miért olcsó: 1.) az út szabadsága, 2.) csekély hajtóerőszükséglet, 3.) csekély személyzeti szükséglet a hajokon, 4.) a hajóépítés olcsósága a lokomotívépítéssel szemben, 5.) a vízszállítás biztonsága, — c) kikötők szerepe a vízszállításban: 1.) miért kell a kikötőnek védettnek lennie?, 2.) miért követelnek mind mélyebb és mélyebb kikötőket? (az amerikai kikötők mélysége), — 3.) Tágas kikötők szükségse, — 4.) tágas dokk-terület a jó kikötő követelménye, — 5.) hogyan befolyásolja a városépítésre alkalmas terület a kikötő értékét, — 6.) Kontinentális útvonalak hogyan teremtenek, vagy romtanak kikötőket?, — 7.) hogyan határozza meg a Hinterland egy kikötő kereskedelmét, — 8.) hogyan építettek egy nagy kikötőt szükségből: *Brest*. — d) miért nőnek a kikötők? — e) a népesség özönlése a kikötőkbe széles e világon. — (b) Oceánok és civilizáció. (A fejezet 21. lap.)

Látszik, hogy az amerikai szerzők figyelme főleg a mindennapi mai életre irányul. — Így a világ marhatenyésztésénél is a beállítás a jövedelmesség körül forog. A politikai-földrajzi rész jóformán csak aktuális események magyarázatával foglalkozik. Egymás után jönnek: Mint tarthatja ébren a domborzat a Balkán problémát; Anglia és Oroszország rivalitása DNY-Ázsia vizeiben; . . . Mért akar fekete Anglia (az ipar) szabad kereskedelmet és zöld Anglia (a mezőgazdaság) védvámot; stb. és végül: Hogyan mozdították elő Németország határai a nagy háborút?

A tépelődőbb, komplikáltabb, a tradíciókban sokkal inkább élő európaiak — s főleg a német alapossághoz szokottak, a könyv nem fogja kielégíteni. Valami különös vázlatyszerűség vonul rajta végig, mely még a tárgy hibáktól sem mentes mindenütt. Például: „Európában az „Erdő” és „Hegység” szavak jóformán szinonimák.” Vagy: „a hegyhatár rendszeren lakatlan területen húzódik, melynek nincs értéke.” (387.) Vagy: „A költők azt tartják (anyaföldről beszélve), hogy minden élő a talajtól függ.” Azután: a ciklonos régióról írva felsorolják a világ legfőbb termékeit, ezek közt a vasat, szenet, cinket, ólmot; (klímaregiónál!). — Beosztásában is vannak — ezt már a klímára nézve említettem, — logikai rendellenességek, de hibák is. A lösz és a vulkános talajok a talajfejezetből hiányzanak; a lösz aztán a sívatagi

életmódról szóló fejezetben a homoksivatag után említik fel. — A fiziográfiai alaptények kihagyásáról mondottakkal ellentétbe jönnek, amidőn itt egyszerre kelleténél mélyebben nyúlnak és a domborzati fejezetet egyszerűen a tetraeder-hipotézis elfogadásán építik fel — minden igaz ok nélkül és a nélkül, hogy oknyomozóan vagy polemikusan — mint pl. Francé a jégkorszaknál teszi — taglalnák a kérdést. Ezekről eltekintve azonban magyarázataik világosak, népszerűek érthetők, tele kis példákkal, melyek módszertanilag helyesek, de alig érthető beállításuk a gyakran naiv tényeket kereső amerikai mentális ismerete nélkül.

Bevezető fejezetük, amelyben az emberföldrajz általános principiumait is ily példákkal illusztrálják nem új az előtt, aki ismeri W. M. Davis „Human Response to Geographical Environment“-jét. Sok tipikus amerikaiasság is van a könyvben. Egy példa: Az erőforrásoknál a szélerőről mondják, hogy kihasználásának baja az, hogy rendszeren akkor áll el, amikor legjobban kellene. „Ha e könyv valamely olvasója kitalálna egy olcsó gyűjtőbatteriát...“ (!) — A hegyi és síksági vasútépítés közti különbségnél mindjárt hozzáteszik: „a síkságon tehát könnyű a költséget megosztani.“ Nagyon érdekesek a könyv áttekinthetősége és külön illusztratív anyaga mellett a fejezetek végén tanár és tanítvány részére összeállított kérdések. — Lássunk néhány példát:

1.) *Talajfejezet:* 6 kérdés közül: „Keresse meg, minő vetésforgókat alkalmaznak otthona körül. Mi különbségek vannak talajok szerint és miért? Ezek alapján egy országos talajtérkép segítségével szerkessze meg honi tájának talajtérképét.“ — 2.) *Klimafejezeteknél* (23 k. k.): a) „Mely klímazónában lennének szélmotorok legmegbízhatóbbak?“ b) „Állítsa össze négy helynek, melyek klímáját tapasztalatból ismeri, eső- és hőmérsék- görbéit és nevezze meg az évszaki ingadozásoknak tíz praktikus következményét.“ — 3.) *Az élelem fejezetnél* (7 k. k.): a) „Angliában a veteményesek mind több teret hódítanak. Mondja meg ennek mélyebb okait a buzatermelés és állattenyésztés argumentumaival szemben.“ — b) „Képzelve el, hogy otthonát 50 mérföldes körben elvágják a világtól. Sorolja fel a következményeket következő vonatkozásokban: a) élelem változatossága, — honnan jön a mostani élelem? b) az élelem egészségi szempontból. Minek hiányát szenvedné a népesség? Karbohidrátok, proteidok, stb.“, 4.) *Az édesvízek használatára* fejezetnél (7 k. k.): „Olaszország az utolsó században forradalmas ipari átalakuláson ment keresztül. Keresse meg, mily mértékben vezethető ez vissza fizikai okokra?“

Huntington-Cushing tollát a hideg józanság vezette, Vidal de la Blache-ét a szépérzék, a természet harmóniájának szépérzete, Francé-ét a — különben monista — biológusnak csupán a természet törvényszerűségében való hite.

A földközi-tengeri tájról az amerikaiak szárazon megállapítják: nincs éhség, mint Ázsia szubtrópusi tájain, mert jobb az esőeloszlás; a Földközi-tenger öbölyszerűsége folytán tájai oly helyzetben vannak, mint Kalifornia. Oly fontosak, hogy nevük típusnévvé lett. Kb. 100 millió ember lakja, kb. négyeszerese a világ összes többi szubtrópusi régióinak... Előhaladottabbak e tájak mind, mint Aleppo tartomány (t. i. kultúrában) de hátrább vannak Kaliforniánál. Mindenütt öntözés; nagy buza, árpa és gyümölcsstermések. Mégis nagyok a különbségek az egyes tájak közt. Törökországban és Marokkóban nyersfa-ekéket használnak egy darab vassal, ökrökkel tapossák ki a gabonát és a levegőbe dobva tisztítják. Görögországban is, Tripoliszban is használnak ily ekéket, köpadlón csépelnek (?) és kézigéppel tisztítanak. Spanyolországban sok a faeke, de vannak modern acélekék is és importált cséplőgépek. Olaszországban Szicília épp oly hátra van, mint Spanyolország, de északon mindenütt modern gépeket használnak. (Ennyi az egész).

Mennyire más érdekli, másképp látja ugyanazt a tájat Vidal de la Blache:

A földközi tenger vidéke három életmódot hoz létre: cereáliák termelését bokorkultúrát (füge stb.) és pásztorkodást. Már Cicerónál is megtaláljuk jogi megkülönböztetésüket: *ager, arvus, arbustum, pascuus*. Hogyan hat ez a népsűrűsége — az *empreinte de l'homme*-ra? A pásztorkodás, mely a Földközi tenger szélsőséges klímája folytán erős „*transhumance*“-á (hegy-síksági vándor pásztorkodássá) fejlődik, széles csordajárásaival, akadály a kisbirtok kifejlődésének (a területeket, hol ez bekövetkezik nevezi Vidal „*points faibles*“-nek, gyenge, csekély emberi intenzitású pontoknak: V. Fej. 1) — A cereáliás területeken a nagybirtoknak kedvez ez: Larissa, Foggia, Huelva, Cordoba tartományok a különböző államokban, — messze államaik átlagos népsűrűsége alatt. — A bokorkultúra nem természettől van, kultúrális haladás ez, Keletről jött étappokban. Hordozója a tengeri kereskedelem, — mely szintén nem önmagától való, mert hogy Phönícia lehessen, kellett lennie Babilonnak és Egyiptomnak. A bokorkultúra addig terjed, míg a klimatikus analógiák engedik, de viszik is. — A mediterrán tájakon nagy az altalaj fontossága. Az a klímaváltozat, mely más szubtrópusi tájaktól megkülönbözteti, lehetővé tette, hogy az öntöző kultúrával mindig együtt létezett egy száraz művelő kultúra. Ezeken a területeken vált lehetővé a bokorkultúra: szőlő, füge, oliva.

„Mindezen indiciumok által indítva érzem magam“, — úgy mond — „*hogy a száraz felszínű és nedves altalajú tájakat tekintsem a mediterrán kultúra és a sűrű népességű területek legrégebbi típusának.*“

A II. rész 2. fejezetét három térkép is kíséri, amelyeknek közös címe: a miliók. E térképek az építkezés, ruházat és a közlekedési eszközök anyagainak elterjedését mutatják. Az első a növényvilágból, a második az állatvilágból vett anyagokat, a harmadik az autonóm civilizációknak építkezési formáit és anyagait illusztrálja. Az elterjedési területek legtöbbször zártan érin'keznek. Ez nem felel meg egészen, mert hiszen nagy átmeneti területek is vannak és ezek itt nem tűnnek fel. Nincs kizárva, hogy itt oly térképekkel van dolgunk, amelyek a kiváló szerzőnek munkatérképei voltak és amelyek, ha ő maga rendezte volna saját alá munkáját, korrekciókon mentek volna át.

Francé munkáját nem lehet oly egyszerűen párhuzamba állítani a másik kettővel, mert bármennyire túllépi a monográfiák rendes keretét, mégis, amint a geofizikai és geológiai jelenségekből az emberiek felé halad, mind monográfikusabbá válik. De e monográfia minden lapján átvonul az az érzés, hogy nem valami önállóan, körülhatároltnak monográfiája, hanem egy szerves egész által determinált résznek. Determinálnak a világegyetem legfőbb törvényei által minden részében — az építkezésig, a ruházat karakteréig, a néplélek felfogásáig. Francé az összefüggések feltárásával új tudományt vél megalapítani, — a *kultúrbiológiát*. Ebben, — eltekintve attól, hogy a név nem is szerencsés, — téved, mert ami könyvében előtűnik fekszik, az *modern szintetikus geográfia*, ha részeinek arányaiban nem is egészen harmonikus. Ugyanazokat a végtelen mélységes kapcsolatokat ismerteti, mint Vidal de la Blache, kinél szabadabban mozog monográfikus, nem kénytelenül mindent átfogó keretében, ugyanazokat, amelyeknek a praktikus végtelből vett távlatát Huntington és Cushing mutatják nagyon leegyszerűsítve, de didaktikailag a legalkalmasabb formában,

Gróf Teleki Pál.

Demangeon A.: *Le Declin del l'Europe* 314 l. Paris. 1920.
 A „Sorbonne“-i földrajz-docens kis könyve hogy-hogy nem szóbeszéd tárgya lett a magyar geográfusok közt. Ezért szívesen hozzá — ily későn is. Főképp nagyszámú s tagadhatatlanul érdekes számadatai ragadták meg a figyelmet. De éppen az ezekből való következtetésekkel kell nagyon vigyáznunk. Statisztikai adatsorainak nagy átlaga 1918-cal zárul. Ez az év Európa krízisévé volt: majdnem az összes államok kivitele és behozatala mély és hirtelen zuhanást mutat. Így a semleges és gazdag gyarmatokkal bíró Hollandia bevitele is egyharmad, kivitele kétheted részére zuhant. Az 1919-es évvel azonban éppoly hirtelen emelkedés következik be az egész vonalon, amely csak részben írható a pénzürtékek hanyatlásának számlájára. Így pld. Svájc kivitele 1918-ról 1919-re kb. 40 %-kal nőtt, bevitele kb. 50 %-kal. De tudjuk, hogy éppoly kevésbé volna helyes ezt a „tendenciát“ és főleg „tempót“ általánosítani fogalomalkotásunkban.

Demangeon főleg a Délamerikáért folyó versenyt festi élénk színekkel. De helytelen képzetet kelthetnek a fejlődés irányát illetőleg számsorai, pld.:
 Az Egyes. Államok és Anglia kereskedelme Latin Amerikával:

	Vételek az Egy. Áll.-ban dollár	Vételek Angliában dollár
1913	316,000.000	274,000.000
1917	688,000.000	183,000.000
	Eladások az Egy. Áll.-ba	Eladások Angliába
1913	426,000.000	369,000.000
1917	1,030.000.000	518,000.000

De nézzük a Statesmans Yearbook adatait, — melyek melleleg megjegyezve, nem vágnak Demangeon adataival*) —, és pedig az újabb adatokat is:

Egyesült Államok		Anglia	
kivitele	bevitele	kivitele	bevitele
Latin Amerikába ill.-ből Millió dollár			
1913		293·5	330·5
1917/18 ill. 1918	762·9	1145·3	228·5
1918/19 ill. 1919	878·1	1152·0	259·0
1919/20 ill. 1920	1236·6	1800·0	589·0
		589·0	1105·5

illetve a 4 dolláros fontot számítva:

471·2 884·4

1919 volt a fantasztikus vételek, a kereskedelmi láz éve. Európa ismét elad és főleg vesz, Amerika — főleg az Egyesült Államok kűlforgalma tetőpontra jut — s az emelkedő tendencia oly erős, hogy senki sem csodálkozik a 4 billiósz kedvező mérlegen. Délamerika pedig termel, mert nincs, amit el nem

*) Latin Amerikát nem mindig egyformán számítják. Statisztikai sem egyformán megbízhatók.

tudna adni. Azonban az 1919 év vége már jelzi az Egyesült Államokban is a fogyó kivitellel és növekvő behozattal a dolgok fordulását.

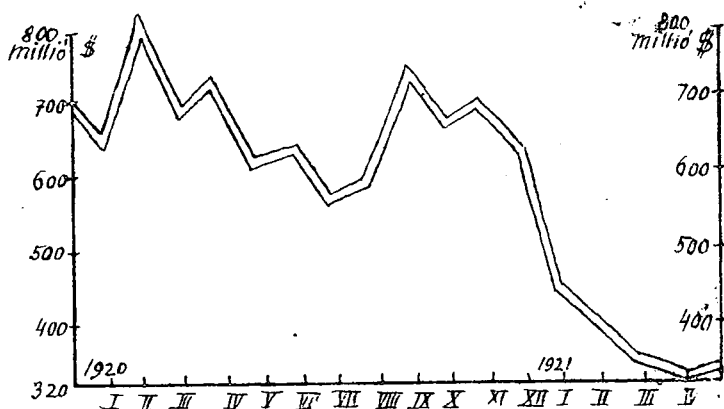
	Összes	Európába	Latin Amerikába
	Millió dollár		
1917/18	5919	3732	718
1918/19	7232	4644	617
1919/20	8108	4863	1155*)
1920/21	6516	3498	1300

júl. 1. — jún. 30.

(Pan-Amer. Report)

Az európai vonatkozásban tehát óriási esés következett be 1920 közepétől. A táblázat Délamerikában annál nagyobb térhódítást mutat. De menjünk tovább. És egy évre rá a zuhanás itt is bekövetkezik. Az 1920-as naptári évvel szemben 1921-ben a Délamerikából való behozatal 1,075,866.525 dollárral esik, a kivitel pedig 730,176.744-el. Az Egyes. Államok egész külkereskedelme Kubával, Argentínával, Braziliával és Csilével — tehát a 4 legfőbb vonatkozásban 1,277,575,966 dollárról (1920) 433,561,644 dollárra hanyatlott 1921-ben a behozatal, a kivitel 940,859,163 dollárról 383,152,808-ra.**)

Érthető, hogy Délamerika termelőinél ez konsternációt kelt. Igaz, hogy ebből sok irandó az árcsökkenés számlájára, de korántsem minden. 1920-ban 78.6 millió yard fehérített gyapotszövetet szállítottak az Egyes. Államok a főbb Délamerikai államokba, 1921-ben 30.8 milliót. 1920-ban 18,383 darab autóbilt, 1921-ben 10,844-et. — Ez is mutatja, hogyan kell értékelnünk Demangeon olyan adatait, mint pld. hogy 1913-ról 1916-ra az autók kivitelle Uj Zeelandba (az Egyes. Áll.-ból) 203 millió fontról 590-re emelkedett. — 1921 eleje az egész vonalon esést mutat. Íme az Egyes. Államok árucikk kivitelének grafikonja:***)



kivitelle Ausztráliába megkétszereződött, — ez nem az angol kereskedelem kiszorítását jelenti, hanem csak azt a múltó tényét kíséri, hogy Angli és

*) A számok a Statesmans Yearbookkal nem egyeznek a középamer. államok valószínűleg más csoportosítása miatt; — de ez nem változtat a lényegen.

**) W. C. Wells: Significance of the Trade Decline of 1921. Pan. Amer. Review. 1922.

***) Austell, F. E.: American Trends in Foreign Trade. (The Annals of the American Academy of polit. & Soc. Science. 1921).

Az Egyesült Államok külkereskedelmének összehasonlító táblázata	1908—1909				1909—1910					1918—1919					1919—1920					
	Bevitel				Hány %-a az össz-			Kivétel	Bevitel			Hány %-a az össz-		Kivétel	Bevitel			Hány %-a az össz-		Kivétel
	Az összbevételnek			Kivétel	bevitelnek	külker.-nek	kivételnek		bevitelnek	külker.-nek	kivételnek	bevitelnek	külker.-nek		kivételnek					
	%	%	%		%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
Európa	654	50	60	1147	806	52	59	65	1136	373	12	37	61	4645	1179	25	42	60	4864	
N. Amerika Középan erikával	253	20	19	309	306	20	21	22	385	1052	34	25	17	1288	1486	31	26	20	1635	
S. Amerika	163	12	8	77	196	14	9	5	93	568	18	14	11	861	400	8	7	6	491	
Ázsia	197	15	10	72	193	13	8	4	61	831	27	17	7	605	1369	29	19	10	798	
Oceánia Ausztráliával	27	2	2	41	37	2	2	3	51	190	6	5	3	208	158	3	3	3	193	
Afrika	15	1	1	17	17	1	1	1	18	81	3	2	1	85	185	4	3	1	129	

főleg hajóparkja a világháború által le volt kötve. Hiszen már az 1917—1920-as adatok összevetése is világosan beszél: *E. Államok külforgalma egész Brit-Oceániával incl. Ausztrália* (Statesman) millió dollárban:

	1917/18	1918/19	1919/20
Bevitel	64	104	79
Kivitel	84	137	12.

Csak Ausztráliába (Austell: „Amer. Trends in Foreign Trade“ szerint):

1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	1921 jan.-júl.
45 mill. doll.	52·3	64·3	59	79·4	95	119·9	51·7

Ezzel szemben Anglia külforgalma Ausztráliával (millió font):

	1913	1918	1919	1920
Kivitel	49·8 millió font	36·1	37·8	96·4
Bevitel	58·4	69·8	164·4	160·5

(A kivitel természetesen később kap lábra.)

Két dolgot kell azon kép megítélésénél, amely a Demangeon féle szám-sorok és azok továbbfűzése kapcsán elének tárul, figyelembe venni. Az egyik az, hogy sok mindent abból, amiben Demangeon az amerikai konkurrencia okozta veszedelmet lát, a háborús gazdasággal Európa népeire szakadt kötött gazdálkodás, a hivatalos beavatkozások túltengése okoznak. Kiley angol képviselő és nagy exporteur panaszkodik pld. a Manchester Guardian-ban (1921. X. 20.), hogy az új komplikált vámkezelési eljárások és tarifák London vezető helyzetét a tranzito és reexportkereskedésben komolyan veszélyeztetik. „Eddig 2—3 nap alatt kiraktak egy hajót. Most minden árut részletesen deklarálnia kell a személyesen jelenlevő kereskedőnek.“ Emlékeztet, hogy a Mc Kenna-vámok órák és zeneeszközökre 1915-ben azt eredményezték, hogy a reexport-tranzitonak körülbelül 750/0-a elveszett Angliára (Londonra) nézve. De hogy ezek az állapotok mennyire nem állandók, arra tanúul hívhatjuk a most nálunk is járt Vanderlipet, aki világosan megmondja, hogy Londontól a több évszázados gyakorlat és beldegzés, földrajzi helyzete és külkereskedelmi embereinek gyakorlottsága- és száma folytán nem lehet elvenni vezető külkereskedelmi pozícióját a jövőben sem.)*

A másik — a geográfusra még sokkal fontosabb — tekintetbe veendő momentum: háború nélkül is nagy lépésekkel haladt az a folyamat, mellyel az ázsiai és délafrikai gyarmatok s a délamerikai államok a koloniális kihasználás területeiből sűrűbben lakott önálló gazdasági individuumokká nőnek ill. alakulnak át. A geográfusnak feladatni és mérlegelni e folyamatot és ezért kell, hogy tárgyán — a geográfián — kívül eső körülményeket is figyelembe vegyen, hogy meg tudja különböztetni az állandó és természetes ható erőket a politikai zavaró körülményektől. Demangeon például látja s leírja a délamerikai államok jelzett átalakulását, de a kétféle körülményeket nem választva el eléggé, túllő a célon. Így rajzolja Brazília átalakulását, elmondva, hogy 1915-ről 1917-re cukorkivitele az összkivitel 1·4%-áról

*) „What happened to Europe.“ N. York, Macmillan. 1919.

6·20/o-ára, babbivitele 0/o-ról 3·60/o-ra emelkedett, a kávékivitel pedig, mely jellegzetesen a koloniális termelés növénye a kivitel 60·7%-ról az összkivitel 38·70/o-ára esett. Csakhogy 1920-ban a bab már 0·70/o-ra, 1921-ben 0·010/o-ra, a cukor 1920-ban 5·150/o-ra ment vissza. 1921-ben a cukoré 6·60/o-ra emelkedett ugyan, de ez is legalább stagnálást mutat. A kávé nagy visszaesésénél nem vette tekintetbe, hogy Németország a legnagyobb fogyasztó. A háború előtt egymaga 2 millió q.-án felül fogyasztott, tehát a világ kávétermelése egynegyed részét. És tényleg 1920-ban Brazília exportjában a kávékivitel ismét 48·50/o-kal, 1921-ben már 530/o-kal szerepel ismét.

Demangeon nagy fejezetet szentel a tengeri hatalom átcsúszásának Amerika és Japán kezébe. Az amerikai számok tényleg szédítők.

Egész világ keresk. hajórajai: tonna	1914	1920
	40 5	53·9
Anglia	18·9	18·1
Németország	5·1	0·4
Egyesült Államok	2·0	12·4
Franciaország	1·9	3·0

Erről és a Demangeon által is leírt szédületes hajóépítkezésről, az állami vállalkozásról (Shipping Board) részletesen szól egy kitűnő könyv, melynek Demangeon csak szerzőjét ismeri éppen ez építkezések körül kifejtett tevékenységéről: *Hurley „The New Merchant Marine“* Century Co. New-York. 1919. — De az is ismeretes, hogy az Egy. Államok túlépítkeztek. Harding elnök egyik első üzenetében a kongresszushoz a hajózási vállalatok megmentéséről és hitel nyújtásáról beszélt. — A másik oldalon azt látjuk, hogy még Németország is kezdi visszahódítani délamerikai útvonalait, ha nagyrészt idegen zászló alatt is.

Mindebből azt a tanulságot merítjük, hogy a geográfus figyeljen meg mindent; a tárgyától távol eső jelenségeket is; ezáltal látóköre szélesebb, ítélő képessége nagyobb lesz. De ne sülyedjen el részletekben, ne füljön bele a rövid távlatú kereskedői ítéletek tömkelegébe. Tartsa meg nagy távlatait, mérjen globálisan és a földi élet lényegére ható erők nagy periodusaival.

Gróf Teleki Pál.

Szende Gyula: *Földrajzpolitikai és gazdaságstatistikai adatok a Föld összes államairól.* Budapest, 1922. IV és 365 lap. Szerző korábbi hasonló-tárgyú műveihez csatlakozik a háború után ez az első, kimerítő adatokat tartalmazó évkönyv. Megadja valamennyi állam rövid alkotmánytörténetét, a legújabb átalakulások áttekintését, ismerteti az alkotmányformát, területét, lakosságát, pénzügyeit, mezőgazdaságát, állatállományát, bányászatát, iparát, kereskedelmét, közlekedését, külügyi képviselőténak szervezetét. Apró ellentmondásokat szinte nem is lehet elkerülni ilyen munkában ma, amikor óráról-órára változnak az adatok s egész sereg népszámlálás adatait még nem ösmerjük. Sajnosan látjuk ezen a téren a nagy tanácstalanságot. Pld. Csonka-Magyarországról szinte valamennyi eddig megjelent közlemény más-más adatokat közölt és ugyanezt teszi szerző is: egyik helyen 7,975·105, másutt 7,470.000 lakosa van a csonka országnak. Kíváncsok volna, hogy jövőben

Benisch Arthur gondos számításait vennék alapul mindenfajta Magyarország-ról szóló közleményben.^{*)} Valószínűleg hasonló bizonytalanság uralkodik valamennyi újonnan körülhatárolt államterületen. Néhány országból már vannak újabb adataink, pld. Fiume, Tunisz stb. Ezekkel a megjegyzéseinkkel nem kívántuk kisebbiteni szerző elvitathatatlan érdemeit; tudos és gyakorlati ember egyaránt haszonnal forgathatja ezt az értékes segédkönyvet.

Blink H. *Nederland als Tuinbauwland. Hága. 1916.* Hollandia jelentőségét írja le a kertészet terén. Főzelékfélék, gyümölcs, hagyma és magtermelés dolgában valamennyi kertészkedő nép között első helyen állanak a hollandusok. A kis országban 45,000 kertész él, még pedig 13,000 virágkertész, 3,500 hagymatermelő, 24,000 konyhakertész és 6000 facsemete-termelő. 1912-ben közel 5,000,000 m² terület volt üveg alatt. Florida és Algéria foszfátjait Csile nitrátjait és Németország kálisóit idehordják tonnaszámbra, hogy azután a hollandi finom, friss, aszalt vagy cukrozott gyümölcsöt szállítsák cserébe a világ minden tájára. 1913-ban 43,000,000 darab facsemetét exportált Hollandia. Míg a XV. sz.-ban még csak néhány királyi virágoskert volt az országban, ma 130 tulipánfajt termesztenek és a lakosság java része ebből él. 1915-ben 21,000,000 kg hagymát és 2,000,000 kg virágmagot vittek ki.

Quist J.: *Die Städtebildung in Finnland und ihre geographischen Voraussetzungen.* (Medd. G. För. Finland, Helsinki 1913/14). A finn városok a parti tájak és a tóhátaság, fekvés és forgalmi feltételek szerint különülnek el. Nemcsak a földr. tényezők, hanem az egyes csatorna- és vasútépítések is hatásosak. A déli parton az előretolt ifjabb kikötővárosok rohamosan fejlődnek. A Bottni-Tenger kikötői és a Bottni-Oból torkolati városai egészen különböző módon gyarapszanak. Viszont sok régi és új városalapításban nem volt szerepe a földrajzi adottságoknak (PM).

Nelsen H.: *Geografiska studier över de svenska städernas och stadslika orternas läge.* Svédország városias jellegű telephelyein a lakosságnak 34 6/10-a lakik. 102 város közül 50 a tengerparcon, 22 a nagy tavak mellett van, csupán 30 az ország belsejében, azok is kisebb tavak vagy folyók mellett. Általában igen világos a települések és a természeti adottságok összefüggése. Főként a törmelékhatók (ósar) és a zuhatagok (ipartelepek, korábban átrakodóhelyek) határozzák meg a városok helyeit. (Nordenskjöld nyomán, PM. 1921).

Grisebach H.: *Das polnische Bauernhaus.* Berlin 1917. Szerző építőművész, munkája tehát inkább építészeti szempontból jelentős. Fontos az a megállapítása, hogy kizárólag az utcás faluformák találhatók Lengyelországban. Egyetlen „rudling” sincsen.

Schultz A: *Ethnographischer Bilderatlas von Polen.* Berlin 1918. Legérdekesebb megállapítása, hogy a 23. delkör kultúrhatár a litván, rutén és fehérorosz felkultúra és a lengyel kultúra között, melyet azonban kissé túlzottan nevez középeurópai fejlett kultúrának.

Rudniékyj St.: *Zur politischen Geographie der Ukraine.* Bécs 1919. 47 lap. Szerző alapos, kifogástalan geográfiai leírást nyújt az önállóságra törekvő nép hazájáról és szenvedélyesen cáfolja azt a vádat, mely szerint a ukránoknak államalapításra hiányzanak a képességeik.

Korduba M.: *Territorium und Bevölkerung der Ukraine.* Bécs 1919.

^{*)} Lásd Föld és Ember I. évf. 97. 1.

Le territoire et la population de l'Ukraine. Bern 1919. 1 : 5,000,000 térképpel. Ukrajna politikai körülhatárolásához igyekszik néprajzi és földrajzi anyagot szolgáltatni. Az orosz, osztrák és magyar népszámlálás eredményeinek hitelességét kétségbe vonja. 1914-re Ukrajna népességét 46 millióra teszi, még pedig 39·6 millió orosz, 5·8 osztrák és 0·57 magyar alattvaló. 71% ezekből az ukrán.

Miljukoff P. N.: Makedonien. Lipcse 1918. Kimutatja, hogy Cvijic „néprajzi térképén“ (P. M. 1913) tisztán politikai célokat követ. Tudományos alap nélkül igyekszik Szerbia Nyugat-Makedoniára való igényének jogoságát bizonyítani.

Seiner F.: *Ergebnisse der Volkszählung in Albanien.* Kert. u. Schulg. Z. 1921 Bécs. Az osztr.-magyar csapatok által megszállott Albánia 1918. évi népszámlálás-eredményeit ismerteti szerző, aki egyébként a művelet vezetője is volt. A megszállott terület 20,000 km², 524,217 lakossal, átlagos népsűrűség tehát 26. Délen Korica, Argirokastro és Valona területei, keleten Elbasszani és Dibra, Ochrida-Tó közötti sáv, északon pedig a Skutari-Tótól északra levő, albánok lakta terület, valamint Guzinya, Gyakova és Prizrend környéke e népszámlálás területén kívül estek. A legnagyobb sűrűséget Szkutariban találjuk (85), a városi lakosság leszámításával pedig Durrazzo körül (44). A városok lélekszáma a következő: Szkutari 23,000, Tirana 10,250, Elbasszani 10,100, Berati 9000, Kavaja 5450, Durazzo 4175, Kruja 3860. Ebben a 7 városban a lakosság 12% -a él. Északon találjuk a katolikus mirditákat, akiknek területét nyugatról és keletről mohamedánok veszik körül. A gör. keletiek csupán Valona közelében (Fieri) vannak többségben. Az összes lakosság 74 % -a muzulmán, 18 % -a katolikus, 8 % -a gör. keleti, ezeken kívül csupán 20 izraelitát találtak az országban. A terület északi részén a városok lakosságából 77 % volt muzulmán, 13 % katolikus és 10 % gör. keleti, délen ellenben 57 % muz. és 43 % gör. keleti.

A megszállott területen mindössze 4 % (15,700) nem albán lakosságot találtak. Ezeknek a fele (6700) macedonszláv északkeleten, akik alkalmasint éppen úgy bolgárok, mint a valamivel délebbre, Dibránál talált 700 főnyi nyelvsziget. Szerb-horvát legtöbb Szkutariban van. 5800 cigányt is találtak. Ezek tömegesebben Tirana vidékén élnek, főként a városokban. Az oláhok száma csekély: 152.

Az egyes család 5—7 személyből áll s úgy látszik, hogy a szláv házközösség (zadruga) nem nagyon elterjedt, bár Észak-Albániában gyakori a 20 főből álló háztartás.

Igen változatosak a lakásviszonyok. Berati közelében szerző 1916-ban az epiróták betörései óta (1913) barlangban lakó falvakat talált. A parton nádból font kunyhókban élnek, melyeket a földre vájnak, hogy csupán a háztető látszik ki a földből. Észak-Albániában elterjedt az emeletes, kőből épült védhető ház (kula), a városi gazdag kereskedők modern lakóházakban, a pasák és nagybirtokosok pedig különösen Dél-Albániában csinos urilakokban élnek, míg a malakaszttrák várszerű többemeletes majorságokat építenek. Az egyes házakra átlag 1·2 háztartás esik, mely szám még Szkutari városában is csupán 1·7-re emelkedik, a házak legnagyobb részében tehát itt is csupán egyetlen család lakik.

Kogutowicz Károly

Woods H. Ch.: *Communications in the Balkans.* G. J. 1916. A Balkán-élsziget közlekedésföldrajzának igen értékes vázlata, két térképpel.

✓ **Mori A.:** *La distribuzione della popolazione in Sicilia.* Firenze 1920.
 „ „ *Sulla formazione di nuovi centri abitati in Sicilia negli ultimi quattro secoli.* Firenze 1920. Két gondosan, községenkénti adatok alapján készített népsűrűségi térképet közöl. A legsűrűbb Messina és Palermo valamint az Etna parti környékének lakossága, a legritkább a sziget belsőjében. A 361 község közül a fele csak a XV. sz. után keletkezett, különösen a déli és a belső részeken, ahol a legnagyobb volt a pusztítás.

Colamonico C.: *La distribuzione della popolazione della Puglia centrale* stb Róma 1916. Apulia népsűrűségét tárgyaló gondos tanulmány. Sehol Olaszországban nem tömörül a lakosság annyira népes nagyközségekben és városokban, mint ebben a tanulmányban: apró településekben és egyes házakban a lakosságnak csupán 8%-a él (Olaszország átlaga 28%). A tufán találjuk a legtöbb települést. A terület 25%-át borítja, de a városi lakosság 54%-a, az összes népesség 40%-a él rajta. A terület 50%-a mezős mészdő és mégis csupán a lakosság 33%-át találjuk azon. A felszíni víz csaknem teljes hiánya folytán nagy a talajvíz jelentősége és ez a két geológiai formáció különböző hatásának magyarázata. (A vízellátásról l. egyébként a Föld és Ember I. évf. 1. sz. 73 l.)

Medios que se utilizan para suministrar el riego a las tierras y distribución de los cultivos en la zona regable. Madrid 1918. Kladja a Junta Consultiva Agronómica. Részletesen ismerteti a mesterséges öntözés szervezetét Spanyolországban. 14.000 négyzetkilométert öntöznek (a terület 28%-a), ebből 9200 km²-t egész éven át, 2700 km²-t csak néhány hónapon keresztül, 1900 km²-t csak esetenként kell öntözni.

Información sobre el problema agrario en la Provincia de Córdoba. Madrid 1919. A tartomány birtokviszonyait ösmerteteti és az 1918/19 évi agrár-válság magyarázatát a nagybirtok túltengésében, az alacsony munkabérekben, a paragon heverő területek nagy kiterjedésében és a gyenge termések gyakoriságában keresi.

Hettner A.: *Russland. Eine geographische Betrachtung von Volk, Staat und Kultur. II. Auflage. IX. + 356. lap. Berlin, 1916.* Hettnernek, a kiváló német antropogeográfusnak munkáiban két dologra kell mindig egyforma figyelemmel lennünk: a tárgyra és a módszerre. Maga Hettner a módszert a tárgynak fölébe helyezi. Ratzeltől sokat tanult, művei az emberi földrajz keretébe sorolandók jórészt vagy tizenöt esztendeje. Egyszóval Hettner a geográfiát filozófiailag valamennyi tudományunktól elkülönítette és speciális földrajzi nézőpontot követel számára. Ez a felfogása mai napig teljesen individuális.

E könyve módszertanilag szintén jobb, mint tárgyi tekintetben. Annyit hozhatunk föl csupán ellene, hogy itt-ott elavult (amit a világháború mindent felforgató áradata magyaráz meg). Azonkívül kevés autopszián épült föl s a házagot a nyugateurópai irodalom és források töltötték ki. A szláv nyelvű irodalom elmaradt, ami például a néprajzi vonatkozásoknál bántólag észrevehető, de azért még sincs akkora jelentősége, mint amelyet Rudnicky tulajdonított neki (Mitt. k. k. Geogr. Ges. 1916, 10. füz.). Érthető, hogy Rudnickyt erősen bántotta az, hogy Hettner többször nem húzott választóvonalat az oroszok és ukránok közé, de ezzel szemben le kell szögezünk, hogy az ukrán kérdés ma még romantikus korszakát éli, amelyhez abszolút, szigorú objektivitással valószínűleg csak pár évtized múlva nyúlhat a tudomány.

A mű első része európai Oroszországgal, a második az Orosz Birodalommal foglalkozik az 1914-es birtokállományt véve alapul. A morfológiájának mindössze 21 lapot szentel, ami a 348 lapból bizony édes-kevés. Annál dominálóbb benne a politikai földrajzi és társadalomtudományi rész, amely munkájának alapvető jellegét adja.

A bevezetésben Hettner az emberföldrajz feladatairól beszél. Az antropogeográfiának az az első kötelessége szerinte, hogy az emberi élet különböző jelenségeinek térbeli elrendeződését és eloszlását megállapítsa és leírja és csak a második az oknyomozás és a magyarázat. Az okozati összefüggésnél a szellemi élet tényeire is figyelemmel kell lenni, mivel például az államszervezet és a vallás, amely alapvonásaiban szintén a föld, (az ország) természetétől függ, befolyással van a településre, forgalomra és a közgazdaságra. Fontos Hettner felfogása a geológia és történelem geográfiai szerepéről. Azt mondja, hogy amint a módszeresen gondolkodó geográfus a talaj alkátának vizsgálatánál a történelmi földtan alapjára helyezkedik, de azért történelmi-geológiai fejtegetésbe bele nem bocsátkozik, *éppúgy kell földhasználnia az emberi földrajzban a történelmet, anélkül, hogy magát történésznek játszhatná ki.* A bevezetés utolsó sorai arra utalnak, hogy e tudomány gyakorlati haszna is levonandó (1—5). Az első fejezetben (Die Natur des Landes) leszögezi, hogy az Ural-hg. nem tartotta föl a történelmi mozgalmakat (10), a tenger a békés-forgalomban és kereskedelemben összekötő, népek és államok számára azonban elkülönítő tényező (12). A felszín, a táj egyformasága nem vált ösztönző hatásúvá a csereforgalomra és a közlekedésre (15), ezzel szemben le kell szögezünk, hogy a nagyorosz kalmárkodó természetű és mindig úton van. A nép faji jellege tehát újabb vagy régibb történelmi, fajkeveredési, biológiai fejlődés eredménye is a földrajzi, természeti tényezők hatásán kívül. Ahol a néprajzhoz szól hozzá, kitűnik, hogy nincs etnográfiai iskolázottsága (30, 33, 117, 204) különben nem állítaná azt, hogy az oroszok eredetileg nem nomádpásztorok, hanem földművesek voltak. Utalhathatunk e tekintetben Niederle tanulmányára), amelyben szépen kimutatta, hogy a szlávok mily későn és csak a germánok útján jutottak a földművelés ismeretéhez. E rész különben már a második fejezethez tartozik, amely a történelmi fejlődésről szól. Ugyanebben a fejezetben megállapítja, hogy a kultúra csiráinak útja a dél (Előázsia) és a délkelet volt (34). A legrégebb időben az előázsiai mediterrán kultúra tört magának ide utat és a középpázsiai nomádoké (37). A kulturális fejlődés lassúságának és a mai visszamaradottságnak *földrajzi* okozóit keresi (58); ennek okait az orosz népterületnek a Földközi Tengertől és Rómától, valamint Nyugat-Európától való térbeli elkülönültségében látja

A harmadik fejezet első része az oroszokkal foglalkozik. Néprajzi tárgyalást ebben, valamint a többiben sem találunk, inkább a különböző népfajták megjelenésével, fejlődésével, elterjedésével és mai helyzetével, de szellemi sajátságaikkal, tulajdonságaikkal, röviden a fajiséggel is foglalkozik. A fehérruténeket hibásan fehéroroszoknak nevezi és a nagyoroszokhoz sorolja, (64) holott közelebb állanak az ukránokhoz (Rudnickij). A 66. lapon meg éppen az ősoroszokat látja bennük. Az orosz népleleknek külön és igen kiváló fejezetet szentel (69—77); az ukránokra megállapításai természetesen nem húzhatók.

¹⁾ Niederle: Radlo a pluh (Az ásó és az eke). Národop. Vest. Csl. 1917. XII. 1.

A negyedik fejezet a vallásokkal foglalkozik (86—96). Mint a többinek anyagánál, elsősorban itt is megokolja a vallások tárgyalásának geográfiai fontosságát. Görög-katolikus oroszokról írni azonban elírás számba megy (89—90). Az ukránoknál bizonyos időben lehetett volna e vallásról szó. Az ötödik fejezet az állammal foglalkozik (97—114). Ennek második fele (Das innere Wesen des russischen Staates) nem geográfiába, de szociológiába való. A természeti befolyások csak másodsorban jutnak érvényre. Az e fejezetben mondottakkal azonban több tekintetben nem értünk egyet; szerkezetileg hibás, amit az orosz síkföld természetéről, kapcsolatban az államkialakulással, mond. A keleteurópai mélyföld legrégebbi nagyállamának a lengyel-litvánt tartja (98), holott a Visztula-környék morfológiailag már nem kapcsolható át oda belőle; ezért a kievi nagyfejedelemséget úgy szerkezetileg, mint politikailag (pl. nagy Vladimir alatt a IX. században) is megilleti az elsőség. Helyes és igaz azonban, amit a tengerek értékéről mond (106). A volgatatórok és más török népek ellentálló erejét nem sokra becsüli az oroszokkal szemben. A határok értékéről, változásukról és természetükről alig-alig mond valamit. A hatodik fejezet (Besiedelung und Bevölkerung) csak nagy vonásokban nyújt képet a településtörténetről és a településformációkról. Hettner az oroszokat a 14. században nagyobb kulturájúaknak tünteti föl a finn népeknél s ezzel okolja meg a finnek rovására azok elterjedését; azt hisszük, hogy az alapoknak éppen fordítottja az igaz (118—119). Az erdőzóna betelepüléséről szóló sorok azonban találóak. A városföldrajzi rész egyike a legszebben sikerült fejezeteknek. Hettner ezért megérdemeli minden dicsőítő jelzőt. Szent-Pétervár leírása (138—139) klasszikusan tökéletes s tankönyvíróinknak, pedagógusainknak mintául szolgálhat abban, hogyan kell egy városról kifogástalan képet nyújtani.

A hetedik fejezet a forgalomé és közlekedésé. Szembetűnő a folyami hajózás jelentősége. A nyolcadik fejezet a gazdasági földrajz keretébe sorolandó (Die wirtschaftlichen Verhältnisse). Az orosz gazdasági kultúrát megint magasabb fokúnak tartja már ezer év előtt is, mint a finnekét (161). A mezőgazdaságnál kiemeli, hogy az orosz még ma is primitív faekével szánt s e tekintetben nagyon elmaradott (169). Megint Rudnickij mutatta be nekünk, hogy az ukrán a muszkánál belterjesebben gazdálkodik. E lapokon különben csak gazdasági nézőpontokat találunk, néprajzit nem. Végigmegy az ipar és kereskedelem, halászat és bányászat fejlődésén és mai jelentőségén is.

A kilencedik fejezet nagyobb érdeklődésünkre tarthat számot, mert tárgya a szerző kedvenc témái közé tartozik; ez pedig az *életmód* és a *szellemi kultúra*. Megállapítja ezeknek különböző voltát a föld felszínén. Hettner Buckle-vel ellentétben tagadja a természeti erők befolyását a szellemi élet kialakulására; nagyobb jelentőséget tulajdonít a kultúra jellegének, fejlettségének és sajátoszerűségének, előrebocsátva azonban, hogy ezek a helyzet és az ország geográfiai alakulatának hatása alatt hogyan fejlődtek, növekedtek (199).

A könyv második része az egész orosz birodalommal foglalkozik. Mivel ez csak államilag egységes terület, egységes tárgyalása csupán politikai-földrajzi szempontból lehetséges. A tárgyalás alapja: a térbeli viszonyok. Az első fejezet az orosz birodalom mibenlétével és történetével foglalkozik. A birodalom lassú, de folytonos növekedését szemléltetőleg állítja elénk

Hettner. Ez az előnyomulás határok utáni vadászat volt (232). A térbeli viszonyok taglalása (236—241) általában mintaszerű. Itt már a határok osztályozásáról is szó esik. Teljesen modern az Északi-Jeges-Tengernek határmegállapítása (239) s a birodalom határainak, intenzitásuk szerint, három csoportba sorolása. Az intenzitás mértéke a politikai tevékenység. Érdekes és új dolog a birodalom genetikai felosztása is (241—246). A tözstől elkülöníti a település-, az északi gazdasági-, (Szibéria) s a keleti uralmi gyarmatokat, azután az alávetett nomádnépeket s a nyugateurópai hódításokat (Fremdländer, Lengyelország, Balticum, Finnország). Ez az óriási terület emberrel, gazdasági és nemzeti erővel nagyon egyenlőtlenül van kitöltve.

A második fejezet az orosz hódító politikáról szól. A terjeszkedési törekvések az állam biológiájához tartoznak (251, Ratzel). A hódító politika gyakran jobb határok (védelem) keresése (252), elsősorban azonban mégis a terjeszkedés, nagyobbodás, gazdagodás vágya. Ilyen motívum a földéhség is, stb. stb. A legerősebb indítókok egyike a tenger. Végül az ortodox egyház, a panszlavizmus és a panrusszizmus. Azután sorra veszi a nyugati határok kérdését, a Balkán-, Dardanella-, ázsiai kérdést, stb., amelyek közül az első három természetesen a múlté lett már. Különben a kauzálist tekintve, mindvégig az ő alapmotívumai uralkodnak: a helyzet (277, 289, 332, 345), a tér (280—284, 309, 318—319, 335), a határok (pol. geográfia; 279, 304, 306, 316, 333) és a fajiság (316, 321—322, 331, 334—337, 342). Érdekesebb fejtegetéseit még az alábbiakban mutatjuk be. A harmadik fejezetben azt mondja Finnországról, hogy helyzetileg országhídul szolgál (289). Az Ural-hg. földrajzilag csak másodrangú határ (306). A mohamedán népekről és jövőjükről alkotott véleménye jogosulatlanul pesszimista (306, 307—311, 343). A földet hatalmi tényezővé az emberek teszik s a gazdasági és szellemi értékek (IV. Die Macht, 316). A Die Bevölkerung című rész, amelyben ugyanezt hangoztatja, inkább a szociológiába való; éppúgy a nemzetgazdaságról szóló fejezet is (321—334). Kiválóan jó, amit a népkarakterről mond (Die geistige und sittliche Kraft, 334—337); ebben új utakat tapos. A nép jellemét számításba kell vennünk a geográfiában, hogy biztos eredményhez juthassunk. Képzeljük el utopisztikusan, hogy pl. az angol, vagy a német mit csinálhatott volna Oroszországból, ha a sors odahelyezte volna őket. A faji sajátságokra társadalmi és történeti tényezők vannak befolyással (335).

Végeredményképpen megállapíthatjuk, hogy eredeti felfogása hosszú életet biztosít e tanulmánynak s az rendkívüli hasznára válik tudományunknak.

Podhradszky György.

Apró közlemények.

A XI.-ik nemzetközi földrajzi kongresszus I. Fuad egyiptomi király kezdeményezésére 1925-ben Kairóban lesz.

(La Géographie 1922. VI.) Kéz A.

József királyi herceg a Magyar Földrajzi Társaság védnöke. A Magyar Földrajzi Társaság f. évi május hó 7-én ünnepelte 50 éves fennállását és ugyanakkor tartotta a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében, számos külföldi vendég és a diplomáciai terület jelenlétében József kir. herceg, az újonnan megválasztott védnök, székhelyét felolvasását *Fignig és Kenadsa* oázisokról.

Erdélyről értekezett a hamburgi földrajzi társaságban 1919. jan. 9.-én Dr. S. Schwarz. „A szászok mellett még a magyarok említendők, kik arra törekedtek, hogy a németseget tönkre tegyék; az utóbbi időben kevésbé voltak agresszívok, hogy a szászokat fegyvertársul megnyerjék a veszedelmesebb közös ellenség, az oláhok ellen.” (Mitt. G. Ges. Hamburg).

Erdélyben a megszállás óta két oláh tudományos társaság alakult: 1.) Felsődácia természetbúvárainak társasága; 2.) A tiszta és alkalmazott tudományokat művelők társasága. A két társaság legújabbban „Kolozsvári Tudományos Társaság” (Société de Sciences de Cluj) néven egyesült.

(La Géographie 1922. V.) Kéz A.

Duna-Szaloniki csatorna. A szerb kormány elhatározta, hogy nagyobb hajók részére járható csatornát épít a Dunától Szaloniklig. A csatorna Kevevárától indul ki, a Morava völgyét kö-

veti, majd Köprülü közelében a Vardar völgyébe tér át. Hossza 600 km. Kevevár és a legmagasabb pont közötti magasságkülönbség 900 m, majdnem ugyanannyi Szaloniki felől is. A magasság leküzdésére 65 emelőzsilipre lesz szükség.

(La Géographie 1922. II.) Kéz A.

Mulatóhegy és Csikóhegy. (Csikóvár. Válasz egy kérdésre.) Mindkét hegy a budai Pills-csoportban fekszik, az első Bajna, a második Pomáz határában.

A Mulatóhegynek természetesen semmi köze a mulatáshoz (még e szó régi értelmében sem, akárcsak asoproni *Untató*-nak az untatáshoz, mert az mint kiderül „híd” volt, tehát „vontató”-nak olvasandó. Ezzel a helynévvel már a régiségben találkozunk: „innen húzódik a határ a Moynmalatow nevű dombig, melynek tetején kőből rakott határjel áll 1330” (Magyar Nyelv X. 2771), azaz Moyn (vagy Woyn u. o. 428) nevű birtokos *Malatója*, ill. *Mulatója*. Az Oklevélszótárban olvassuk: *Monmulató* (Bereg), *Munmulató* (Vas), *Mog* és *Mugmalató*.

Mona és *Muna* a régiségben személynév, *Mog* és *Mug* személy és pataknév (pld. *Mogfő*, *Komárom*, *Mug-sár*, *Bihar*). Ezek az összetett nevek köznévképpen szerepelnek és mindig hegyecskét vagy dombot jelölnek. Jelenlétüket eddig nem tudták (l. Schlágl *Szójegyzék, Szamota-Simonyi*).

A *Monmulató* mint fentebb mondtuk alkalmasint összetett szó. Ezt mutatja a bajnai *Mulatóhegy* is. Balatonfüred határában van *Méhmulató* (Jankó), a pest-nógrádi határon *Mulatóhegy*, nem

messze tőle *Malotahegy*, Zemplénben *Mulató* (Lipszky), Mágyarvalkón *Kis-és Nagymalató* stb.

Mi azt hisszük, hogy a *malató* (mulató) helynév a szláv eredetű *malát*, *malád* szavunkból származik, mely elsődlegesen fiatal, különösen fűzhajtást, csepőtét, azután füzes, cserjés, bokros helyet jelent (van fűzmalát, de van malogyafűz, sőt malogyatölgy szavunk is). A *malató* (mulató, malota) tehát (talán a cser, csere, cserő; gyep, gyepe, gyepe, harab és harabó növényhelynevek és egyebek analógiájára) nedves, füzes, mélyebb, vagy száraz csepőtés, emeltebb helyet jelenthet [még *Pásztoró* nevű dombot is említenek a Maros mellett; volt *Megyerő* és *Mizserő* is, aztán *Avató* és *Aszaló*, *Máho* stb. A *malát* ma is él mint családnév, a *fűz* pedig a régiségben élt. Egy helyen *malagaya* van mint határfa, ez talán íráshiba *malagya* helyett. A szabolcsi *Malatova* mocsár is ide tartozhat]. Valószínűleg ez a szó rejtőzik *Malatin* (Árva, Liptó), *Malatincz* (Szerém), *Maladé* (Kraszna. v. ö. Macs, Mácsé, Mácsa, Csém, Csem, Csemő), *Maládnok* (Fejér, Bodmér m.) [v. ö. Aszajnok = Oszoly + nok hegynév.] *Malonya* (Bars), *Malatk* és *Maragha* (Somogy) stb. helyneveinkben is.

Hogy a *Csikóvár* és az alkalmasint későbbi *Csikóhegy* kissé szokatlan helyneveink nem inkább *Cikóvár* és *Cikóhegy*-e, nem tudjuk biztosan eldönteni. Annyi kétségtelen, hogy a XV. sz.-ban élt itt Pilis megyében egy pomázi előnevet viselő *Cikó* (esetleg *Csikó*) család s így valószínű, hogy a vár, illetőleg hegy ettől kapta nevét. De ha Csikónak kell is olvasnunk e nevet, a csikó szavunknak ahhoz alig lehet köze. [Igaz, hogy egy helyen ezt látjuk: „Chika filia zegen (szegény)” s ezt csikónak is olvashatjuk, mert a régiségben így mondták: „kicsiny csikó

voltam, mikor” stb., vagyis kis gyerek voltam. Élt egy *Kancza* család Zalában, de lehetséges, hogy ez a *Gancza* v. *Gancsa* (u. ott) helynévvel (ma *Ganicsa*) függ össze]. *Cikó* családnévvel már a XII. sz.-ban találkozunk, Temesben pedig a XV. sz.-ban élt egy ilyen nevű család s ennek birtoka Cikóvásárhely, város és vár volt. (M. Nyelv. XII. 18. Az egyéb Cikó családokat s a velük összefüggő helyneveket lásd u. itt, mi ezt azzal pótoljuk meg, hogy *Kádár* monográfiája szerint Szoln. Dobokában is volt egy Cikó család).

A régiségben előfordulnak ugyan ilyen helynevek: *Lódombi*, *Sertéshegy*, *Szamár*, *Szamárdi*, *Szamárszigete*, *Szamárjölde*, *Szamárkő*, *Szamárvár*, stb. de a „szamár” itt alkalmasint személynév. Mert lehet: *Tinód*, *Ököröd*, *Söröd*, *Báránd*, *Disznód*, *Lovad*, sőt *Tikod*, *Libád* stb. helyneveink a megfelelő állatnévből, de már *Csikóvár* valószínűleg személynévből keletkezett, a Csikóhegy pedig alkalmasint a Csikó v. Cikóvárból lett. Saskő, Hollókő, Solyomkő s ebből Sasvár, Hollóvár, Solyomvár, érthető ugyan (Oroszlánkő?), de már Csókakő és Csókavár minden bizonnyal kétséges, amikor a Csóka személynév olyan gyakori volt hajdanta. *Görényvár* sem a görénnyel, hanem a Görény családdal függ össze, amint ugyanott (Komáromi Vértessalja) a *Tekevár* sem közvetlenül a teke (törökül kecske), hanem a *Teke* családtól kapta nevét.

Lehetséges talán a következő magyarázat is: *Cika* és *Cikor* személynévünk élt, ha az olvasás helyes. (Mindkettő a pannonthalmi apátság szolgája volt 1137-ben). A *cikó* régen tölgyet jelentett, bár e szóra az *Etym. Szótár* azt mondja, hogy eredete ismeretlen, s hangalakja se biztos, mégis felvetjük, vajjon a *Cikó*, *Cika* (*Cike*?) családnév nem ebből van-e képezve (mert Tölgy nevű családunk

volt s Cikából lehet *Cikar* v. *Cikor* esetleg *Cikó* is, v. ö. *Mics*, *Micse*, *Micser*, *Micsk*, *Micske*, *Micsker*, stb).

Harmadik lehetőség: Van egy *cikó* szavunk, mely kemencét jelent (eredeti jelentését nem ismerjük, M. Ny. XII. 15). De mivel „fonadéko“ is jelent, talán olyan viszony van közte és a kemence v. kürtő között, mint a *cserény* (cserfa) és kemence között, mert a vesszőből font kemencét is mondják cserénynek. *Pest*, *Pestes*, *Alpestes*, *Mészpest*, *Köpest* (hegynév!) helyneveink vannak (*Pest*, *Vas*, *Bihar*, *Zemplén*, *Szoln*, *Doboka*, *Hunyad*), a *kemence* helynév is gyakori a régi-ségben, (még *Fornax* néven is), nem lehetetlen tehát, hogy mindhárom, (t. i. *cikó*, *pest* és *kemence*) személynévként is szerepelhetett, bár kimutatni nem tudjuk, éppen úgy mint a hasonló jelentésű *milej* és *gógán* (M. Ny. IX. 177), amelyekből aztán helynevek lettek (*Zala*, *Küküllő*). A *küküllői Gógánvár* nevét *Pais Dezső* szerint (u. ott) „talán a kemencéhez való hasonlósága után kapta.“ Mi ezt oda helyesbítjük, hogy nem a kemence *alakja* után, hanem azért, mert a magas kéményű, terjedelmes sütőkemence, amint tudjuk arculatszabó épülete volt a régi váraknak, akárcsak a sarokbástyák. A személynévi eredetét azonban valószínűbbnek tartjuk. B. Zs.

Tebeora és Pazanduk. Ez a különösen hangzó két helynév (1212 és 1227-ből) amint tudjuk a buda-kiscelli tetőn feküdt falvakat jelöli. *Tebeora* összetett szó: *tepe* (török nyelven domb) és *ora*, vagy újabban *orra* szóból, vagyis annyi mint domb v. halom-orra (A „b“ és „p“ váltakozásokra: *Kabol* és *Kapol*, *Bekud* és *Pekud* stb). Megfelel neki *Bikor* (= *Bükorr*), vagy *Vasora* (1225, a m. *Vashegyorra*, *Vas-torok* stb.) Az oklevél különben vele együtt említi az *Orbeora* hegyet ugyanott. A komáromi Csallóközben van *Tebehát* pusztja; [a síma, lapos „hát“

feltűnően sűrű topográfiai „név“ itt. Ime: *Császa*, *Cser*, *Ektó*, *ÉR*, *Gödör*, *Hajó*, *Kaval*, *Lapu*, *Rakó* és *Állószeghát*], nem messze volt tőle a kicsinyítő képzős *Tepecs*, halastó (ugyanott van *Megyer* és *Megyeres*, máshol *Inár* és *Inárcs* stb.). *Tepécs* mint dűlőnév a Balaton mellett is van *Rendesen* és *Kövágóórsón*, *Tepe*, *Tepej*, *Tepély* helyneveink van *Győrben*, *Veszprém*ben, *Somogyban*, *Hevesben* és *Biharban*. (Ez is kicsinyítővel van képezve, v. ö. *Kava* és *Kaval* Csallóközben, ilyen lehet *Csep* és *Csepel*, vagy *Aszó* és *Ászal* Fehérvár mellett, *Vaj* és *Vajal* Mór mellett stb.). *Tebe* van *Borsodban* és *Csonkatebe* *Pestben* (v. ö. *Csonka-hegyhát* *Zalában*).

Van azonban egy *Tebe* személynévünk is, de ez a nyelvészek szerint a *Tobaldus* névvel függ össze, a *Teber*, *Teberzsek*, (*Temer*, *Temerkény*) helyneveink pedig *Gombocz* szerint (Magyar Nyelv X) a kún-besenyő *Temir*, *Tebir* (= vas) szóból származik. [Csak mellékesen jegyezzük meg ezzel a szóval kapcsolatban, hogy mint laikusok nem értjük tisztán *Gombocz*nak azt az állítását, hogy a magyar „iker“ szó első tagjának „i“-je miért újabb fejlemény egy zárt „e“-ből (pld. *király* = *kerály*), mikor legrégibb emlékeinkben ilyeneket olvasunk: *ikerbukur* (kettősbokor), *ikirgyertyán*, *háromikrú* *tölgyfa* stb.

A „vas“ szóval képzett helyneveink pld. *Vashegy*, *Vasalja*, *Vasláb* stb. úgy látszik a hegynévként sűrűn használt török *Temir*-ből vannak magyarosítva, sőt mintha a *temir* vagy *vas*, egyenesen hegyet jelentene a magyarban].

Pazanduk-ot, *Paranduk*-nak, *Parad-nuk*-nak és *Pazandak*-nak is írják (két helység volt egymás mellett még 1453-ban is), Ennek alapszáva az ismeretlen jelentésű *Pazan* lehet, mert ilyen helyneveink régebben volt (volt *Pazan* tó is). a *duk* v. *dik* (uk, ik) pedig valami képző, egészen bátorita-

lanul mondva, talán az, amelyiket *Szlínyel* sejt *temér-dek* (= vaskos, vastag) szavunkban. [V. ö. *Temer*, *Temerd*, *Temerdek*, *Tomor*, *Tomord*, *Tomordok*, *Zomor* *Zomordok*, *Keme*, *Kemel*, *Kemeld*, *Kemelduk* helyneveinket. (Tomoldoktető Kalotaszentkirály határában, *Tomor*, *Tomol*, *Tamar*, *Tamal* alakok változtatva használtatnak, amint van *Zámor* és *Zámoly*, vagy amint ángort és ángolyt, monduk. Tatától északra fekszik Szomód község — régebben *Zumuld*, *Szomold*, mint *Csulnok*, *Csalnok*, *Csolnok*, *Cselnek* — közvetlen szomszédságában pedig *Szömöldök* vagy *Szömördök* hegy].

A *Pazanduk* hely és személynévhez legalább így külsőleg hasonlít *Hayanduk* vagy *Hyanduk* (= Ajándék) szavunk (használatos személynév az Árpád-korban a *Maradékkal*, *Áldomással*, *Hivatallal*, *Vendéggel* stb. együtt. *Pais*, Magyar Nyelv XVII. XVIII., v. ö. ér, hér, Úrkút, Húrkút stb.). Hogy a *Pazan* lehet az alapszó, mutatja, hogy ugyanezt a helyet „d” képzővel 1417-ben *Pazand*-nak írták. Volt egy *Besse* személynévünk; talán ebből lett *Bessen* és *Bessend*, amint *Vassd*-ból lett *Vassán* és *Vassánd*. A pilisi Dorog község közelében, vagyis a budadorogi út táján volt *Bessendökutya*, azaz *Bessend* v. *Bessendi* kútja, vagyis *Bessenő kútja* (M. Ny. XVIII. 100). A besenyő, *becsenek* népnévről Gombocznak az a véleménye, hogy az alkalmasint a *becse* török kicsinyítő személynévből és *nek* képzőből alakult (M. Ny. XII. 285); az előbbieket és ennek alapján az a sejtésünk, hogy a *Pazan* szó is török eredetű s talán tovább elemezhető egy *Paz* és *Paza* szóra, amint *Baj*-ból lett *Baja* és *Bajan* (= gazdag, M. Ny. XI. 434). Annyi bizonyos, hogy Buda mellett török helynevek voltak (pld. *Tebersek*, *Pesty*: Helynevek) a távolabbi környékről nem is szólva. Arra nem gondolunk, hogy a

Pazon a gyakori *Pozon* személynév is lehet.

B. Zs.

Wientől Bécsig. Újra meg újra olvassuk azt a vádat, hogy a *geográfus tudósok* Bécs helyett Wien-t, Lipcse helyett Leipzig-ot írnak s ezzel elszakasztják a magyar szókincs történeti hagyományokon alapuló értékes részét. Szeretnők már egyszer végképpen tisztázni ezt a vitát. Mindenekelőtt is szó sem lehet arról, hogy a geográfusok tábora egységesen vallaná ezt az elvet. Az újabb események meg éppen nagyon megapasztották a „Wien“-pártiak táborát.

Ez az ügyimmár 30 esztendőnél régibb keletű. A berni nemzetközi geográfuskongresszuson elhatározták, hogy mindazoknak a népeknek a helyneveit, melyek latin abc-ét használnak, hivatalos helységnévtárak alapján kell írnia minden geográfusnak. Minthogy helységnéveink törzskönyvezése és részben magyarosítása akkor indult meg, a magyar geográfusok természetesen úgy hitték, hogy ez a megállapodás a magyar helynevek elfogadtatására igen alkalmas lesz. Ezért hosszú időn át csakugyan a magyar geográfusok tábora egységesen a berni határozat mellett foglalt állást. Azt várták, hogy ha mi Wient, Leipzigit, Bucurestit, Kjöbenhavent stb. írunk, a külföld térképeiről is el fognak tűnni *Maria Theresiopel*, *Szegedir*, *Klausenburg* stb. E helyett azonban még azt sem tudták elérni, hogy a quota arányában magyar pénzen készített hivatalos katonai térképekről eltűnjenek e provokáló nevek. Az osztrák rövidlátás gúnyolta a magyar óhajt, nem vette észre, hogy ezzel a nemzetet mélyen sérti, a monarchia érdekeit pedig éppen nem szolgálja kicsinyes csökönyösségével. A külföld pedig — ha nem is rokonszenvezett a némettel, öntudatlanul vette át a közkezenforgó német mappákról a magyar városok hagyományos vagy mestersé-

ges német nevelt. Közvetlenül a háború kitörése előtt a magyarországi helynevek pangermán célzatú helységnévtára is megjelent. Az idegen országok hivatalos helységnévtárainak használatát talán egyedül mi magyar geográfusok tekintettük komolyan kötelezőnek. Világosan kitűnt ez a nemzetközi villágtérkép ügyében egybehívott 1909. évi első londoni konferencián. Itt csakugyan szükség volt arra, hogy az illetékesek a nomenklatura tekintetében megegyezzenek, hiszen arról volt szó, hogy a magyar készítsen olyan térképet Magyarországról, a japáni Japánról stb. amelyet a világ minden tudósa használhasson. És mégis! Öreg professzorok, katonák, diplomaták, majd hajbakaptak, és végül is a „sovinista” álláspont győzött: — amennyiben a hivatalos néven kívül ott helyben lakók más nevet is használnak, zárójelben azt is ki kell tenni ezen nemzetközi hivatalos térképen. Tehát Stambul (Konstantinápoly), Kjöbenhavn (Koppenhága) és természetesen Brassó (Kronstadt), mert hiszen a legagilisabb német delegátusok kifejezetten éppen a *német szókincsről* nem akartak lemondani semmi áron sem.

Nálunk a tudományos világ nem geográfus része, különösen a *Magyar Tudományos Akadémia* vallotta mindig, hogy a magyar szókincsről, Bécs, Borszló, Lipcse, Turin, Nápoly, Krakkó stb. használatáról nem mondunk le. Az úgynevezett „hivatalos” helynevek használatával sok visszasság is járt. Ha elfogadjuk a berni határozatot, vajjon mit cselekszünk a megszállott országrészek „hivatalos” cseh, oláh és szerb erőszakolt helyneveivel? Vajjon *Bratislavát*, *Kosicét*, *Clujt*, *Suboticét* stb. írunk-e ezentúl? Íme ez a kérdés nem csak szókincs kérdése — még annál is nagyobb értékek forognak kockán, amelyekről elavult, üres paragrafusok kedvéért talán még sem mondunk le!

De nem csak mi magyarok vagyunk ezzel a kérdéssel ilyenformán. Egy egész sereg — talán éppen nekünk rokonszenves nép nemzeti érzületét sértjük az úgynevezett hivatalos helynevek használatával (Pl. Krakkau, Lemberg Helsingfors stb.).

Egyébként is nagyon kétése az az eredmény, melyre a berni határozat következetes betartása vezetne. Úgy hisszük, hogy a böcsületes Koppenhága vagy Szentpétervár helyett erőszakolt Kjöbenhavn és Sankt Peterburg magyaros kiejtéséből a dán vagy az orosz alkalmasint soha rá nem ösmerne fővárosa nevére. Tehát mi szükség volt erre? Az egyetlen gyenge érv: a nemzetközi postaforgalom. Azért a néhány magyar levélért, ami esztendőnkint kimegy Koppenhágába és amúgy is olyan emberek írják, akik a címzést jól tudják, kár volna annyi magyar ajakra rákényszeríteni az idegenszerű nevet. És hogy minő fonák-ságok támadhatnak az ilyen túlzásokból, legjobban bizonyítja a *Wien* szó használata. Nekünk ugyan kevés közünk van ehhez és nagyon is sok jogunk van Bécs használatához. És íme megértük, hogy Budapest legforgalmasabb pontján olvashatjuk az olyan felírásokat, melyekből Bécs teljesen lemaradt pld. A wieni hajó állomása, Wienbe jegyet a 11. pénztárnál stb. És amíg a magyar utazóközönség jó része talán nem is tudja, mit jelent *Wien*, Budapesten egyre gyakrabban halljuk *beszédközben* is Bécs helyett *Wien-t*.

Ugyanakkor, amikor minálunk idáig utotak, az angol és amerikai nagy földrajzi társaságok hatalmas mozgalmat indítottak az egységes fonetikai írásmód érdekében. Erről majd más alkalommal számolunk be.

Nézetünk szerint a helyes eljárás a következő:

a) Mindenféle könyvben és térképen,

amely a magyar közönség számára készül, kizárólag az élő szókincset alkotó helyneveket használjuk (iskolai térképek).

b) Ha valószínű, hogy e kiadványok nemcsak a magyar közönség kezén fordulnak meg, akkor *zárójelben* a magyar helynévtől eltérő i. Jegen (hivatalos) alakja is feltüntethető (menetrendek, közlekedési, geológiai térképek stb).

c) Kifejezetten nemzetközi használatra készült hivatalos jellegű kiadványokon, pl. a nemzetközi (1:1.000.000) világ térképen első helyre írható a hivatalos helynév és zárójelbe esetleges magyar formája.

Kogutowicz Károly.

Nádkutak vagy lápi kutak. A víz-szerzés mindig a legnagyobb gondja volt az egyszerű embernek. A víz-szerzés számos módját eszelte ki az egyszerű ember, de mindig a talaj és a vidék felszíni viszonyai szerint volt kénytelen észjárását igazítani. Ahol patak vagy tó van, ott meg van oldva a nehéz probléma, csupán meríteni kell. A hortobágyi pásztor szarutűlökkel merített vizet régen, ma kalapját használja e célra. A tiszai halász különböző felszerelésű nyárfából saját maga készítette *szapolyt* használ fel merítésre. De ahol a felszín alatt rejtőzik az életet adó víz, ott nehéz előteremteni. Az Alföld keménytalaján *sir* vagy *gödör* kutat ásnak. Gödröt ásnak a vízig s addig használják, míg a víz ki nem fogy belőle, aztán másikat, mélyebbet ásnak. Ha tovább mennek vagy ősszel beszorulnak, betemetik, tavasszal újat ásnak. Bojrogköz nagy kiterjedésű mocsárvilágában, ahol nagy kiterjedésben tőzeg fedi a felszínt sajátságos kutakat rögtönöznek. Egy jó vastag nádat vágnak — van miben válogatni, — a nád bütkeit vékony náddal átütögetik. Az ilyen két, két és fél méter hosszú nádcsovet bedugják a a méter vastag könnyen átszűrhető Föld és Ember II.

tőzefelszínen, le egészen a tiszta és hideg talajvizig, most egy jó tüdejű ember erősen megszívja. Először a szája sárral megy tele. Ezt kiköpi és aztán jó ízű tiszta hideg lápi vizet ihatik belőle egész nyáron. Hogy pedig minden szomjas utas és munkás ember tudja, hol van ilyen lápi kut, szépen kibontott nádbugát dugnak a szívócső mellé. A lápon az utak mentén számos ilyen nádbugát lenget a szél. Természetesen ez is csak egy nyáron tart, mert ősszel letörik vagy a téli árvíz elviszi. Tavasszal megint újat csinál a soha sem fáradó emberi szorgalom.

Ecsedi István.

A halvetők. A Hortobágy és az Alföld kis folyóvizei, erei mentén kutatva sokszor hall az ember a „vetni való halról“. A hal maga nagyon apró csuka vagy potyka fiu, melyet *terühálóval* vagy kis három-karikás versével fog ki a halász az ilyen álló erekből. Nagy munkába kerül míg pár darabot megejt. Ámde piacra nem való ez a „csepleszhal“, elfogyasztani sajnálja, tehát neveli. Ás vagy inkább még elrekeszt számukra egy „bányát.“ Nem egyéb ez, mint egy széles árok, melyből a földet kikubikolták töltésnek. Összeköttetése ugyan nincs a felszínen az érrel, de a felszín alatt a talajon keresztül állandóan szivárog bele a víz. Az ilyen kismélységű vízzel telt gödörbe önti a kis halakat. Őrzi, hogy ember vagy állat rá ne járjon. Trágyát vagy más hulladékot vet bele. Így nő aztán a kis hal pár hónapig a fog-ságban, mikor fél vagy háromnegyed kilósak, kihalássza és eladja. Ezek a halvetők ma is megvannak és nagyban fogják a vetni való halat, melyet a tiszai halász vissza dob a vízbe, hogy hadd nőjön.

Ecsedi István.

A csikgödörök. A szatmármegyei lápok vidékén, az egykor híres Ecsedi lápon sokszor mutogatnak a kutatóknak „csikgödöröket.“ Rendszerint

kerek másfél méter széles gödrök ezek, melyekbe a csikász tavasszal vagy nyár folyamán a megfogott csikot beleönti. Sok-sok karcsu csikkas tartalmát önti a gödörbe. Vizet a föld árja ad nekik. A nap heve ellen náddal, vagy kákával lefödi, télen szépen kifogja a naggyá nőtt csikot. A csik főleg téli eledel lévén, a legjobban a téli időszakban értékesíthetik. *Ecsedi István.*

Földrajzi furcsaságok. Egyik esti lap f. évi augusztus hó 6.-i számában olvassuk: „Három angol pilóta körül akarja röpiülni a földet. Január elején akarnak útra kelni Southamptonban, a *Csendes-óceánt átszelvén Lisszabonban fognak pihenni.*“

Kitűnő terméskilátások világszerzte. A római nemzetközi mezőgazdasági intézet jelentése szerint az amerikai termés 16 millió q-val haladja meg a tavalyit (7% emelkedés). Kanadában és Japánban igen jó termés volt az idén. Argentínából, Indiából és Ausztráliából rendkívül kedvező hírek érkeznek. Több oldalról megerősített hírek szerint Oroszországban idén nagy területet vettek művelés alá és a vetés igen jól áll. Romániában 30 millió q-ra becsülik a kivitelt kerülő gabonát. Jugoszláviában és Bulgáriában is kitűnőek az eredmények. A Cseh és Szlovák Köztársaság területén is a tavalyinál jobb eredményeket értek el, egyedül kenyérmagvakban körülbelül 9 millió q-t (1920 : 15.5 1921 : 24.2); búzatermés 10.5 (1920 : 7.1), rozstermés 13.7 millió q (1920 : 8.4). (Prager Tagblatt).

Helynév-furcsaságok. A „Vereinigung alpinen Zeitungsverleger“ elhatározta, hogy hegycsúcsok kettős nevét ezentúl a csúcs *pontszerű* egyszerűségének megfelelően egy szóba írják pl. Sonklarspítze, Totesweib. Ezzel szemben folyók kettős nevét a *folyók elnyúltságának* megfelelően két szóba, írják. Nézetünk szerint az ilyen geomet-

riai, vagy geográfiai nyelvészkedés mindenestre már túlzás.

Nemzetközi vízügyi hivatal alakult 1921-ben Monacóban. 21 állam csatlakozott egyelőre és az intézmény a nemzeti vízügyi hivatalok munkáinak egybegyűjtésével és hasznosításával kíván foglalkozni. Úgy látszik azonban csak tengerekkel kapcsolatos ügyekről és a tengeri hajózásról van szó. Címe Bureau Hydrographique International 3 rue du Port, Monaco.

† **Albert, monacoi herceg** f. évi június hó 26.-án 74 éves korban meghalt. Tengerkutató munkásságával nagy tekintélynek örvendett tudományos körökben. Legnevezetesebb alkotása a monacoi nemzetközi tengerkutató intézet, legfontosabb műve az oceanok 1:10 milliós méretű térképe.

A „Wissenschaftliche Gesellschaft für Luftfahrt“ müncheni 7-ik gyűlésén, 1921. szeptember havában sok igen érdekes előadást tartottak. Ezidőszert a tudomány műszaki alkalmazásában még mindig Németországa a vezető szerep. Anglia arra törekszik, hogy Londonból a légiforgalom világközpontja váljék; ezért főként a vízirepülőgépek közlekedésén fáradozik. Az angol kereskedelmi légi forgalomban a behozatal 737.000 a kivitel 376.000 font St. Könnyű és nagyértékű árukról van szó: ruha, kalap, piperecikkek, filmek stb). — A német légi útvonalhálózat immár igen sűrű. Keleten Danzig—Königsberg—Reval—Riga és Kiev, Bécs, délen Konstanz a végpontjai. 1921. nyarán elérték a németek a 7700 km. napi teljesítményt. A felszállások biztonsága Németországban 96—100 %-os. — Az amerikai viszonyok rendkívüli fejlődésről tanuskodnak. 17.000 km az útvonalak hossza, 270 a légikikötők, 88 a közl. társaságok, 1000 a gépek száma. 1920-ban 225.000 utast szállítottak s a napi teljesítmény 13.000 km volt. A hadilégiflotta 1600 tisztból,

15.500 főnyi legénységből állott. A légitánc 15 millió km-t járt meg, 93%-os biztonsággal és 36 millió levelet szállított. A légitánc költségesebb voltát máris egyensúlyozza a tetemesen nagyobb gyorsasága. Kubával pl. már kizárólag légi postaösszeköttetést tartanak fenn. (K. u. S. Z. 1921).

Nagyvárosok geográfiája. A közúti- és kisvasutak 1921. évi világkongresszusán, Bécsben ismertették Krisztiania közúti vasúthálózatának programját. Jelenlegi hossza 36.5 km, tervezett közúti vonalak hossza 34 km, a külvárosok építendő vasutainak hossza 60 km. A vasutakon teherárú forgalom is lesz. A belváros utcáiban csak egy irányban közlekednének a kocsik, végállomás a belső területen nem volna. — Amsterdam területét a múlt esztendőben tetemesen megnövelte (12800-ról 17500 ha-ra) s ennél fogva számos új közúti vasútvonalra lesz szüksége. Az új terület nagyobb-részt a tenger szintje alatt fekvő mocsaras rétet, tehát csakis a meglévő ország-utat lehetett felhasználni. 700.000 lakosával Amsterdammak csupán 59 km vasútja van. (Budapestnek 170.)

(K. u. S. Z. 1921).

Petróleumot, erre mutató nyomokat vagy földigázt találtak:

Spanyolország NW-i részén Caldrus-nál; N-on a santanderi kormányzóság számos helyén; NE-en San Juan, Pons de Molina és San Florenze közelében; a középső részeken Siguenza-nál és Aragonnál; S-en különösen Villa Martínban és Argosban.

Görögországban Epirosban Dragop-szasz környékén közel Janinához igen jelentős forrásra bukkantak.

Mezopotámiában Zachó-tól Bagdadig húzódnak a petróleum-mezők. Gazdagságukkal és jó minőségükkel különösen a zachói és gayarói források tűnnek ki. Az utóbbi minőségben meg-

egyezik az amerikaiával.

Peru gazdag petróleum-mezőire a perui főkonzul hívta fel az angolok figyelmét. Egy angol társaság kivételével, amelynek termelése 1904-től 1920-ig 40.000 tonnáról 350.000 tonnára emelkedett, — az ország hatalmas petróleum telepei teljesen kiaknázatlanok.

Venezuelában Utapa környékén hihetetlen gazdag petróleum-forrásokra akadtak.

Kéz A.

(La Géographie 1922. II.)

A Német-Birodalom víziútjai. A birodalom csatornáinak és természetes víziútjainak száma mintegy 145, ebből 88 természetes és 27 mesterséges (88%) Poroszország területére esett. A birodalomnak az egyes országokkal kötött szerződése értelmében most valamennyi víziút tulajdona a birodalom tulajdonába ment át. Jelenleg 49 víziutat építenek, ebből 32-öt Poroszországban.

A „Hanza” jelentősége. Gazdaságföldrajzi szempontból vizsgálta Rörig Fr. ezt a kérdést Lipcsében az „Universitätswoche“-n tartott előadásában. A németeknek XII. századbéli, az Elba-Saale vonalon való nagy keleti elnyomulásával szoros kapcsolatban állott a skandináv-szláv Keleti-Tenger céltudatos meghódítása Lübecktől Rigáig és Revalig. A német kereskedő közvetítette a keleti prémárút, viaszt, gabonát és mézet a nyugati ipari termékekért, a flamand posztóért. A XIV. században az addig szabad kereskedelmet protekciós gazdálkodás váltotta fel s a városi polgárságnak a Rajnatorkolattól a Dünáig terjedő összetartása így még hosszú időre biztosította a németeknek a hanza gazdálkodásrendszerének előnyeit.

A meteorológiát a német egyetemeken és technikai főiskolákon tekintettel a repülés térhódítására mind szélesebb keretekben adják elő. Tanárok: Kassner, Hellmann, Hergesell,

Wiechert, Georgii, Pepler és Schmauss. (La Géographie 1922. III). Kéz A.

Méterrendszer a távoli keleten és az U. S. A.-ban. A méterrendszer használata Japánban 1921-től, Kínában 1923-tól, Sziamban 1922-től kezdve kötelező. Az U. S. A. 1920. december 29-én alkotott törvényével, tíz évi átmenettel, — a méterrendszert kötelezővé tette. Kéz A

(Annale de Géographie 1921).

Mont-Blanc-alagút. Govi S. olasz mérnök veti föl ezt a tervet, melyről kimutatja, hogy igen csekély kanyarulatokkal és emelkedéssel köthetné össze Párist nemcsak északi Olaszországgal és az Adriával, hanem a Balkánnal is. 101 km-rel volna ez a vonal rövidebb a keleti expressz mai vonalánál. Csak-hogy az alagút megépítésén kívül az új útvonal alpesi részének jelentős szakaszait is meg kellene előbb építeni! (Pet. Mitt. 1921).

A Francia-Alpok vizierői. A háború alatt Franciaországban a vizierők kiaknázása igen fellendült. A Dauphiné fűrésztelepei és papiros- és keztyűgyárai, Lyonnais selyemszövői és a Jura csiszológépei ma már nem szorulnak sem fára, sem antracitra, sem barnaszénre. Egyre több gazdaságban is a villamoserőt használják, legnagyobb a jelentősége azonban a vegyi iparban és a vasiparban. Grenoble, Lyon, Valence, Saint-Etienne, Roanne, Marseille szintén az Alpok vizierőiből veszik a villanyáramot. Savoya és Dauphiné egyik másik vidékének a képe a hatalmas új gyártelepek, számos vasút és sűrű népesség révén teljesen megváltozott. A provençei csapadékban szegény vidék kevésbé alkalmas vízierőművek berendezésére. Az elektromechanikus ipar fejlődésével kapcsolatos SE Franciaország népességének növekedése. Ma már kb. 100.000 munkás talál itt kenyeret, a kivándorlás teljesen megszűnt, sőt helyenkint szá-

mottevő a bevándorlás. A hábrú ki-törésekor a Francia-Alpokban mindössze 600.000 HP-t fejlesztettek, jelenleg már 1 1/2 milliónál többet. Ez idő szerint már csak a kanadai és skandináv vizierők bőségesebbek a franciánál, Svájc 850.000 HP-vel negyedik helyre szorult (Revue de Paris). —z.

A Niger-völgy öntöző-műveinek tervezetét ismertetette Párisban az Académie d' Agriculture-ön Bélime.

A francia népszámlálás eredménye 1921 december 30-án jelent meg a Journal Officielben. Az adatok nem sok megnyugvást nyújtottak a győzelmi lázban égő francia nemzetnek, mert lakossága Elzász-Lotaringia bekebelezésének dacára az 1911. évinél kevesebb.

A departamentok, kerületek, járások és községek száma 1911-től 1922-ig a következő változásokat mutatja:

	1921	1921	Növekedés
Departementok	87	90	3
Kerületek	362	385	23
Jársók	2915	3019	104
Községek	36241	37963	1722

A növekedés nagy részét Elzász-Lotaringia okozza, három departement-tal: Moselle, Bas-Rhin és Haut-Rhin.

A lakosság száma a 87 háború előtti departementben 37,500.017, ami az 1911-es népszámnál 2,104.975 lélekkel kevesebb. Ez a lélekszám 192.973-mal, a népszámlálás idején távollévő katonák és tengerészek számával nagyobbítandó.

Míg a háború előtti Francia területek lakossága 2,104.975 lélekkel kevesebbedt, Elzász-Lotaringia bekebelezésével a mai Franciaország 1,709.749 lakost nyert s az összes lakosság száma 39,209.766 (39,402.739 a külföldön levőkkel együtt) szemben az 1911 évi 39,604.992-vel.

A mai Franciaország lakosságának

lélekszáma tehát, Elzász-Lotaringia bekebelezése után is 395.226 lélek veszteséget mutat az 1911-es állapothoz képest.

Népmozgalmi adatok. A városi lakosság szaporodik a földművelő nép rovására. A 30.000-nél nagyobb lélekszámmal bíró városok a háború előtti departementokban 254.039 lélekkel szaporodtak, pedig Cannes, Carcassonne, Rochefort, Laval, Lens és Epinal a háborús pusztítások miatt kiestek a 30.000-es városok sorából, míg Alois, Colombes és Argenteuil túlhaladták a 30.000-es lélekszámot. Legjobban növekedett a lakosság a következő városokban: Lyon (37.796), Marseille (35.722), le Havre (27.215), Toulouse (25.858), Saint-Etienne (19.311), Paris (18.362), továbbá Clermont-Ferrand, Perpignan, Villeurbanne, Nantes, Nizza, Boulogne-sur-Seine.

A következő 15 városban volt több a lakos 100.000-nél:

Paris	2,906 472
Marseille	586.341
Lyon	561.592

Bordeaux	267.409
Lille	200.952
Nantes	183.404
Toulouse	175.484
St. Etienne	167.967
Strasbourg	166.767
Je Harre	163.374
Nizza	155.839
Rouen	123.712
Roubaix	113.265
Nancy	113.226
Toulon	106 331

A háború járta területen Meuse és Marne departementokban hét teljesen lakatlan község maradt.

Alpes-Maritimes, Bouches-du-Rhône, Hérault, Pyrénées-Orientales, Rhône, Seine, Seine-Inférieure és Seine-et-Oise departementok kivételével az összes departementokban csökkent a lakosság száma. A következő táblázat a tíz legnépesebb departement lakosságának változását mutatja 1911 és 1921 között.

Kéz A.

(La Géographie 1922. III.)

Locarno és Domodossola között rövidesen új vasútvonalat nyitnak meg.

Departementok :	L a k o s s á g		Növekedés	Csökkenés
	1911-ben	1921-ben		
Seine	4,154.042	4,411.691	257 649	
Nord	1,961.780	1,787.918		173,862
Pas-deCalais	1,068.185	989 967		78.218
Rhône	915.581	956.566	40.985	
Seine-et-Oise	817.617	921.673	104 056	
Seine-Inférieure	877.383	880 671	3.288	
Bouche-de Rhône	805.755	841 996	36.241	
Finistère	829.095	819.404		9.691
Bas-Rhin	809.771	762.514		47.257
A többi departementok	27,365.783	651.686	651 686	
Összesen	39,604.992	39,209 766	1,071 732	2,251.835

Csökkenés 395.225

Ezen az útvonalon Bernből 5—6 óra alatt lehet elérni Locarnot, míg eddig a Gotthardon át 10 órára volt szükség. Az új vonal Cento Vallin és Santa Marian halad át. (Weltwirtschaft 1922 4.)

A csehszlovák kormány Pergameni-t, a bruxelles-i egyetem földrajztanárát megbívtatja az új köztársaság tanulmányozására.

(La Géographie 1922. II.)

A Spitzbergák a szövetségesek négyes tanácsának ítélkezése óta Norvégia fönnhatósága alá tartoznak. Területük 66.615 négyzetkilométer.

A Spitzbergák kutatása s kiaknázása. 1920 febr. 20 óta a Spitzbergák Norvégia és egyben a Föld, első poláris gyarmatai lettek. Norvég tudósok 1917 óta rendszeres terv alapján kutatják végig a szigeteket, előbb azoknak különösen W-i gyakraiban felkeresett részeit. Így a W-i részeket 20—100 km szélességben rendszeren térképezték s azokon hidrográfiai, geológiai, meteorológiai és botanikai tanulmányokat végeztek. Találtak szenet, platínát, aranyat, gipszet, színes márványt, aszbesztet, foszfátot, vasat és igen valószínű a petróleum jelenléte!

Míg a tudósok a szigetek megismerésén dolgoznak, az iparvállalatok megkezdték a sziget kiaknázását s ma már pl. tizennégy különböző társaság foglalkozik szénbányászattal.

Az alábbi táblázat érdekesen mutatja a széntermelés növekedését

	Tonna		Tonna
1906—1909	6.000	1916	20.000
1910	3.000	1917	26.000
1911	27.000	1918	63.000
1912	30.000	1919	102.000
1913	30.000	1920	111.000
1914	35.000	1921	153.000
1915	23.000		

Az eddig lakatlan Spitzbergák lassankint népesednek. Kezdetben csak nyáron keresték fel a munkások, ma már télen is folyik a munka s a fel-

halmozott anyagot nyáron szállítják el. 1917 óta — a háború okozta szénkrízis és Skandinávia elzártsága volt a fő ok, — a Spitzbergák télen és nyáron is lakottak.

Az alábbi táblázat a lakosság növekedését mutatja:

1908 nyarán	124	1917-18 telén	427
1909	107	1918 nyarán	894
1910	168	1918-19 telén	718
1911	239	1919 nyarán	900
1912	235	1919-20 telén	680
1913	253	1920 nyarán	1350
1914	331	1920-21 telén	943
1915	220	1921 nyarán	1315
1916	287	1921-22 telén	895
1917	563		

Nagyobb telepek és lakosságuk száma

	1920 nyarán	1920-21 telén
Longyear city	400	217
Green Harbour	200	120
Ny Aalasund	321	267
Bellssund	240	204

Longyear City a legnépesebb, bizonyos tekintetben a Spitzbergák fővárosa. Van villamos világítása, telefonja, kórháza, gyógyszerháza, iskolája, temploma, könyvtára, étterme, mozgóképszínháza, fürdője. Az orvosoknak különösen a skorbut ellen kell küzdeniök, bár mindig van a telepeken friss hús és hal, vannak tehének, amelyek a betegeket és gyermekeket látják el friss tejjel.

Kéz A.

(La Géographie 1922. V.)

Kereskedelmi hajóút az Ob és Jeniszel torkolatához. Érdekes kísérletet tett a szovjet, amikor Angliából Szibériába iparcikkeket hajóztatott, ahonnan viszont Arhangelszkbe szibériai gabonát az európai piacokra pedig szibériai nyersanyagokat vitetett. A terv végrehajtására Angliában öt hajót vásároltak, amelyeket egy drótnélküli távíróval ellátott jégtörő kísért. Az expedíció parancsnoka Sverdrup, Nansen egykori utitársa volt. A jégviszonyok tanulmányozására és a jéghegyek vonulási irányának megfigyelé-

sére kilenc drótnélküli táviróval ellátott meteorológiai állomást rendeztek be. A gőzösök kb. 11,000 tonnás rakományukkal (mezőgazdasági gépek, ásó, kapa, szög stb.) augusztus 12-én érték el a Murman partokat, ahonnan a meteorológiai megfigyelők útmutatása alapján szerencsésen elérték az Ob és a Jeniszei torkolatát. Kirakodva, négy gőzös Anglia részére grafitot, aszbesztet, bőroket stb. hajózott be és szibériai gabonával rakodott meg, amelyet Arhangelszkben fával akart felcserélni. Az Ob és Jeniszei torkolat vidékén csak augusztus 20-tól szeptember 20-ig tartózkodhattak. 17 nap alatt megcserélték a szükséges árukat és szeptember 18-án indultak vissza. A visszatérés bajosabb volt, hóviharral és jéggel kellett küzdeniök, de csak egy hajó szenvedett kárt. A kísérlet bizonyítja, hogy alapos technikai és tudományos segédeszközökkel Szibéria a Kara-tengeren át kereskedelmi hajókkal megközelíthető.

(La Géographie 1922 III.) Kéz A.

A nyugatafrikai francia gyarmatok legutóbbi népszámlálásának adatait a következők hasábján lévő táblázatban közöljük.

A 9.860 európai közül 7.895 francia, a bennszülöttek közül 24.998 francia állampolgár.

Kéz A.

(La Géographie 1922. II.)

Dél-Georgián több cethalászó-társaság telepedett le, mely azonban rablógazdálkodást folytat s így arra számíthatunk, hogy a ma még jövedelmező halászat idővel visszafejlődik. A telepések gözbárákakkal rendelkeznek és a zsiradékok a helyszínen dolgozzák fel. 1911/12 évi termelés: 200.000, az 1913/14 évi 178.000 hordó zsír, melynek értéke több millió frank. (Mitt. G. Ges. Hamburg).

A Szt. Lőrinc folyót az Ontarioig tengeri hajók részére is hajózhatóvá akarja tenni az Unió és Kanada kormánya. Megbízásukra a csatornaépí-

A gyarmat neve:	A lakosság száma	A bennszülöttek száma	Európaiak száma	Népűrűség (km ²)
Szenegál	1,225.523	1,220.236	5.287	64
Mauretanie	261.746	261.532	214	06
Francia-Guinea	1,875.951	1,874.565	1.386	8
Elefántcsontpart	1.545.680	1,544.845	835	49
Dahomey	842.137	841.599	538	78
Francia Szudán	2,474.589	2,473.606	983	26
Haute-Volta	2,973.442	2,973.251	191	99
Niger területe	1,084.043	1,083.827	216	09
Togo	670.904	—	—	128
Összesen	12,954.015	12,943.955	9.860	

tési terveket már elkészítették. A csatorna egyelőre 7 1/2 m. mély volna, 298 km. hosszú, 67.2 m. szintkülönbséget kell leküzdeni 7 zsilippel. A munkát 8 év alatt akarják befejezni.

(Weltwirtschaft 1922 IV.) Kéz A.

Nyugat-Indiáról tartott előadást W. Drascher Hamburgban. Az amerikai imperializmus XIX. és XX. századbeli terjeszkedésének történetét ismertette. Először csupán déli flotta-bázisról volt szó. Később mindazokra a pontokra rátette az Unió kezét, melyek a tervezett középamerikai csatornákhöz vezető fontosabb útvonal mentén, kivált az Antillákban terültek el. A spanyol-amerikai háború óta az egész nyugat-indiai földközi tenger mellékének kereskedelmét, politikai vezetését s végül katonai kormányzását is magához ragadta. A világháború adta erre az utolsó lökést: ma a terület az Egyesült-Államok gyarmata és a Karaibi Tenger

az USA beltengere. (Mitt. G. Ges. Hamburg.) —z.

Tessenről és Knudsenről, Amundsen 1918-as északsarki expedíciójának tagjairól, akik a Maud-ot 1918 októberében a Cseljuszkín fok közelében elhagyták, szomorú hírt hoz a táviró. A kutatásukra indult Jacobsen kapitány 1922 febr. 18-ról jelenti, hogy a Wild-fok közelében (k. h. 91° 31') megtalálta egy jegyzetüket. Eszerint 1918 november közepe táján jártak erre, rak-

tárukban a víz sok kárt tett, de egészségesen indultak el a Dickson-öböl felé a Jeniszei torkolatához. A Wild-fok környékén (a távolságról nem szól) Jacobsen tűzhely nyomaira és emberi maradványra talált. Azt hiszi, hogy a keresettek egyike meghalt és a hullát az életben maradt társ, hogy azt a medvéktől megmentse, — elégette. Más-
hol nyomra nem akadtak. Kéz A

(La Géographie 1922 III)

Földrajzi oktatás

Kultúrgeográfia és középiskola.

Az emberiség életét gyökerében megrázó viharok, katasztrófális átalakulások nyomán, amidőn egy új berendezkedés, új miliő körvonalai kezdenek kibontakozni, fokozott erővel nyomul előtérbe az embernek önmaga megismerésére irányuló vágya. Az emberre vonatkozó tudományok észrevétlenül nyomulnak ilyenkor előtérbe, hogy az embert mint tér és időbeli kontinuum átsuhanó parányát, önmagára eszméltetve, eltöltsék azzal a hittel és bizalommal, mely nélkül minden küzdelem eleve reménytelené válik. Ilyenkor válnak az addig a részletkérdések megoldását célul kitűző tudományok filozófikussá, elvetve egy pillanatra az adatgyűjtés addig minden energiát felemésztő irányát.

A római impérium felbomlási processzusa óta soha az emberiség életében oly megszakítás nélküli átértékelési folyamat nem ment végbe, mint a XIX. század folyamán; a XVIII. század végének nagy gazdasági forradalma, a napoleoni háborúk után egy látszólagos nyugalmi stádiumba jut, a valóságban azonban annál intenzívebben érlelődik, hogy a 70-es és 80-as évek imperialisztikus kapitalizmusával nagyobb szakadékok teremtsen megelőző évszázada, mint az azt megelőző évezred között. A technika szédületes ki-fejlődése új társadalmi rétegeket dob felszínre, melyek nem veszik észre, hogy rettenetes gyorsasággal közelednek az apokalipszis borzalmait messze túlhaladó katasztrófa felé.

A katasztrófa bekövetkezett és ma már érezzük és tudjuk, egy egész világ süllyedt el benne, mely soha többé vissza jönni nem fog. Új élet bontakozik ki ma még halávány körvonalakban a messze jövő kódéból s mi ennek a szomorú átmenetnek részesei, önmagunk felé fordulva, szinte elfeledkezve a rajtunk kívül eső világ valóságáról, próbálunk feleletet adni az önmagunkra vonatkozó kérdések tömegére. A modern embernek a háború előtt oly végtelenül szétszóródott pszichéje így emelkedik fokozott, elkerülhetetlenül szükséges önismeretté.

A XIX. század pozitívizmusa, a történelmi realizmus és a geográfiai tellurizmus után, új szintézisekhez jutottunk el, amelyek észrevétlenül vezet-

nek vissza a nagy XIX. század eleji történeli és geográfiai filozófiai rendszerekhez. Hegelhez a történelemben, Ritterhez a geográfiában, azzal a nagy különbséggel, hogy a mi náluk nem egyszer zseniális intuícióként tör elő, nekünk megindokolt tudományos összefüggés formájában jelenik meg; új tudományok fejlődnek ki a régiek gyűjtőneve alatt, új problémákkal, célokkal, új és olyan formában feltett kérdésekkel, melyek merőben elütnek a tudomány egykori, gyakran nem is oly régi meglátásaitól. Mily nagy különbség választja el a modern pszichológia, a modern történelem, szociológia problémáit a tudományoknak alig egy fél évszázaddal előbbi kérdéseitől s mily végtelen nagy a különbség a modern geográfia problémáinak egésze s annak csak egy évszázad óta végbemenő változása között. Vajjon az egykori heterogén ismerethalmazokból összeszerkesztett Weltkundék, a világ tarka-barka furcsaságait felsoroló kuriózum-tömegek, melyeket mind a geográfia tudományának neve alá foglaltak, említhetők-e egy napon a XX. század geográfiájával, mely ha hosszú belső harcok és ellentmondások után is, de kiküzdötte helyét a tudományok hierarchiájában.

A modern geográfia visszajutott egykori klinduló pontjához, a térbeli viszonylatától elválaszthatlan emberhez, a környezettel egybeforrott szocietáshoz, a társadalom életének adott pillanatban, tehát nem idő, hanem térbeli relációjában való megragadásához. Problémái, melyek a társadalom *specifikus* életfeltétel-összességének kutatásával egyértékűek, így egyesítik magukban a nem régen még egyedül jogosultnak látszó természettudományi irányt, mert hiszen nincsen a földnek egyetlen egy szférája sem, mely az emberre közömbös volna. A modern geográfia így antropocentrizmusává válik; jsmét, de reátámaszkodva a XIX. század hatalmas méretű, pozitív kutatásaira, egy szükségszerű filozófikus szintézisben egyesítve azokat az ember, reánk nézve minden körülmények között mint a világegyetem központja körül. Problémája a tájékozódás abban a környezetben, melytől elszakadni nem tudunk soha. A modern geográfia végső analizisében a legtagasabb értelmében felfogott kultúrgeográfia lehet csupán.*)

Középiskoláink reformjának elkerülhetetlen volta ma már nem képezheti vita tárgyát; bármilyen is legyen azonban az eljövendő reform, az bizonyos, hogy a tanítás jelentőségének gyökeres ártértelelésen kell átesnie a köztudatban.

A szellemi tudományok új csoportosítására van szükségünk, amelyben az ember önmagára eszmélése sokkal intenzívebb formában jusson kifejezésre, mint eddig. A modern történelem, közgazdaságtan, társadalomtudomány és filozófia mellett, ezekhez szorosan hozzátartozva, kér helyet egy, bátran mondhatjuk, új tudomány: a kultúrföldrajz, mely az iskolai geográfia eddigi — a köztudatban nem egészen jogtalanul inferioris — helyzetével szemben a középiskola egész terrénumát átfogó studiumként jelenik meg.

A geográfia a mai középiskolában mint elmúlt korszakok értékelésének megkövesedett maradványa húzódik meg, megelégedve a hamupipőke szerény és dicstelen szerepével. Gazdag problémáinak sorozata, oly értelmi nivóhoz süllyesztve, mely komolyabb feldolgozás szempontjából alig jöhet számításba, legnagyobb százalékában nem szakemberek kezében nem egyszer izolált tények halmaza, nomenklatúra, statisztika, emlékeztető terhelő ballaszt s ha

*) V. ö.: Modern Geography by Marion J. Newbigin.

a tanár sziszifuszi munkája némi eredménnyel járna is, a későbbi teljes elhanyagolás folytán a végső eredmény nem lehet más, mint gyors és biztos feledés.

Tanításunk mai primitív, elavult rendszerével szemben élesen hangsúlyoznunk kell, hogy legfőbb didaktikai feladatunk a tudomány kiforrott eredményeinek közvetítése annak az értelmi nivónak megfelelően, melyhez éppen szólunk; a modern iskolai földrajznak sem lehet más célja, mint térbeli kultúrkép megalkotása azoknak a létföltételeknek tüzetes megismertetésével, melyek annak elengedhetlen feltételei. Problémánk a lüktető, anorganikusból fakadó organikus élet megismerése, alkotó szálainak szétbontása, végeredményében az ember megismerése, amire kultúrértékeit — természetből korlátozva vagy afőlé emelkedve — megteremtheti. A XVIII. század politika-statisztikai, a XIX. század kifejezetten természettudományi és ezzel ellentétes antropogeográfiai iránya után így jutunk el a mindkettőt magasabb szintézisben egyesítő kultúrgeográfiához, mely szempontjainak végtelen gazdagsága folytán az eddigi iskolai földrajz heterogén elemeit didaktikai szempontból megbecsülhetetlenül fontos centrum: a társadalom körül csoportosítva nemcsak a szükséges egységet adja meg, hanem öneszmélésünk mai kritikus stádiumában, magyar sorsunk borzalmas tragikumában, oly — nem túlzás, ha ezt mondjuk, új tárgyat állít be művelődésünk egészébe, mely szükség esetén számottevő kulturális fegyverré is válhat.

Amidőn a középsiskolai geográfiát elavultnak tekintettük, nemcsak a tudomány és iskola ma még áthidalatlan szakadékára, hanem azokra a módszertani hiányokra is gondoltunk, melyek munkánk mai eredménytelenségét nem csekély mértékben okozzák. A geográfia tanítása nem egy esetben lélekölő mnemotechnika. Gyakorlati methodikai eljárásunkban sajátságos tájékoztatatlanság, ingadozás uralkodik, mintha a tudomány egykor oly határozatlan, elmosódó körvonalai nyomnák reá bélyegüket még elkésetten is a tanítás gyakorlati munkájának egészére, mintha geográfus tanárképzésünk hiányai, amelyeknek következtében oly kevesen érezték és érzik magukat ma is par excellence geográfusoknak, nyilvánulna meg. Vajjon nem amethodikus eljárásunkat bizonyítja-e, hogy a túlterhelés kérdésének fel kell merülnie nem egyszer, éppen szakemberek körében. A problémák hosszú sora vetődik fel s kell is, hogy a tizenkettedik órában minél gyorsabban felmerüljön, azonban kétségtelen, hogy gyakorlati metodikánknak határozott centrumra van szüksége, mint a *modern geográfiai gondolkodásnak* minél teljesebb mértékben való érvényesítése.

Amidőn a kultúrgeográfiát a létföltételek végtelen számu kapcsolatának kutatásával tekintettük *equivalensnek*, már megjelöltük azt a módszertani elvet is, mely didaktikai munkánkban egyedül jöhet tekintetbe s amely *novumot* jelent a geográfiai tanítás eddigi módszertani hiányaival szemben, bárha különösen a német methodikai irodalom könyvtárakra menőleg körvonalazta annak alapelveit.

A probléma röviden abban áll, hogy keresztülvihetjük-e didaktikailag a szigorú kauzalitás elvét oly tárgy keretében, melyben tudományos szempontból soha egyebet nem hangsúlyozunk, mint éppen ezt. Képesek vagyunk-e a gyermek pszichéjéhez közelítve, azokat a szálakat szétbontani és újból összekötni, amelyek egy-egy geográfiai tényfogalom egészét alkotják, képesek

vagyunk-e belső szemlélet útján megkonstruálni azokat a tényezőket, amelyek összességükben egy-egy kultúrélet kialakulási lehetőségét hordják magukban s képesek vagyunk-e végre az okok és hatások összességét olyan didaktikai formában kifejezésre juttatni, amely a geográfiát — kiemelve mai izolált tényekkel dolgozó primitív nivójáról — valóban kanti értelemben tegye asszociatív tudománnyá. Kétség kívül, ebben a pillanatban talán geográfusok között is akadnak, akik szkepszissel eltelve tekintenek egy szigorú értelemben vett genetikus kultúrgeográfia lehetőségei felé, megfélekedve arról az elemi törvényről, amely ősidők óta állott a didaktikai gyakorlat centrumában, hogy izolált tényegységek bármily szemléletes formában is *felsorolva*, mindig értékelenebbek, sőt veszedelmesebbek éppen az *alsóbb* fokú tanítás keretében, mint meghatározott centrum körül asszociált összefüggések.

A modern geográfiai tanítás módszere nem lehet más a legalsó foktól a legfelsőig, mint a leghatározottabban keresztülvitt és hangsúlyozott kauzalitás érvényesítése; nem lehet más, mint oly geográfiai centrumok megkeresése, melyekbe az alkotó tényezők, ha még oly primitíven, a didaktikus célnak megfelelő formában is, de egybefoglalva jelennek meg. Új átértékelésben kell megvizsgálunk a tanítás összes elősegítő avagy hátráltató momentumait a tankönyvtől kezdve a térképen és rajzon át, legutolsó szemléltető eszközeinkig. Heterogén, a természet és kultúra minden területéről egymáshoz kapcsolódó anyagunkban oly egységet kell bevinnünk, amely didaktikai szempontból a legnagyobb értéket nyújtva, a tudományos követelményeknek is eleget tegyen. Oly pontokat kell keresnünk, melyeken megvetve lábunkat, a lehető legszélesebb horizonton tudunk áttekinteni, a geográfiai tényeket alkotó szájakat oly ponton megpróbálnunk kibontani, ahol az megszakítás nélküli vonalban sodorható mintegy fel. Mindezt csakis mindent átfogó szempontok érvényesítésével tehetjük meg úgy, hogy a társadalom és föld elválaszthatlan kapcsolatát szem előtt tartva, *ennek* hangsúlyozásával kezdjük meg munkánkat a kezdet kezdetén és végezzük be annak már magasabb szintézisében.

Ha van tárgy, melynek problémáinak élettelses voltával magára kell vonnia az ifjú psziche figyelmét, mely legrövidebb úton, közvetlen spontaneitással felköltse sokoldalú érdeklődését, első sorban a fentti értelemben felfogott modern geográfia lehet az. Ha munkák eredménye még sem áll a reáfordított fáradtsággal egyenes arányban, ha az a köztudatban mégis mint név- és szám-tömeg jelenik meg, ha gyakorlati metodikánkban csak a legkiválóbb s akkor is nagyrészt azt intuitíve megérző tanár kezében érvényesülnek azok az eszközök, amelyeknek világos logikai felépítettségükben kellene szem előtt lebegniök, úgy kétségkívül oly módszertani hiányokat kell megállapítanunk gyakorlatilag, amelyek konstataciója és kiküszöbölése elengedhetetlen kötelessége a jövő érdekében minden tanítással foglalkozó geográfusnak. Problémánk végeredményében nem más, mint egy centrumhoz kötött *relációbővítés*, mely végeredményében különböző irányú kapcsolataival egy-egy zárt egység felépítéséhez, egy-egy probléma megoldásához vezet; a régi és mai tanítás mindazon teoretikus megállapításoknak ellenére, melyek klasszikusan fejeződnek ki már száz év előtt Ritter munkáiban s utána egy iskolában, amely a német módszertani irodalomban újból feléledőben van,* megelégszik még ma is jól vagy

* V. 5.: Oberländer: Der geographische Unterricht nach den Grundsätzen der Ritterschen Schule — és Heinze: Der Unterricht in der Erdkunde idézett művét.

rosszul elintézett előkészítés után az anyagnyújtás, a ténykonstatálás stádiumával s elfelejti, hogy bár a herberti fokozatok merev, óráról órára alkalmazása meg is köti a tanárt szabad mozgásában, mégis örök érvényű skémái azok a tudatosan felépített didaktikai eljárásnak.

Élesen hangsúlyoznunk kell ma is, amit annak idején Ritter a legkülönbözőbb változatokban juttatott kifejezésre, a rend megteremtését a geográfiai tényezők végtelen számú kapcsolatában. Egységekre van szükségünk, legyenek akár tájak, akár államok, akár az ember tevékenységét jelző folyamatok, de ha egyszer megtaláltuk őket, *logikusan felépített és állandóan visszatérő* szempontok szerint kell azokat minden oldalról, egész összefüggésükben megvilágítanunk.

Kétségtelen, hogy eddigi metodikai eljárásunkban is bizonyos szempontok szerinti tagolás alapján igyekeztünk közelebb jutni problémáink megértéséhez, de nem volt meg az a genetikus kapcsolódás, melyet a természeti jelenségek összességének a társadalomra való szükségszerű hatásában fejzhetünk talán ki legteljesebben.

A felszíni-, éghajlati-, növény- és emberföldrajz állandó *sukcesszió* egymásutánjából és nem *szimultán* egymástól feltételezettségéből építettünk, kiadva ezzel kezünk közül mindazokat a logikai, etikai és esztétikai értékeket is, melyek tárgyunkra oly jellemzőek és amelyek oly kevésbé ismeretesek. Problémáinknak tehát és a modern módszertani irodalomnak is valóban egyik sarkalatos kérdése* azoknak a kiinduló pontoknak megtalálása, amelyek révén a lehető legkisebb energia felhasználásával a lehető legnagyobb eredményt tudjuk elérni. Ebből a szempontból tekintve, a térkép is új színben és értékelésben fogja hivatását betölteni, eddigi tisztán topografikus szimbólumhalmazából egy logikai vezérfonallá válva, melyen megindulva, egyebet nem kell tennünk, mint valósággá átalakítani, életteljessé tenni a valóságtól elvont jeleket.

Oly okozati összefüggést kell megteremtünk ilyen módon, mely egyrészt az anyag határozott csoportosítása, másrészt szükségszerűségénél fogva kidomborodó logikai összefüggése révén nemcsak reflektorszerű bepillantást nyújtson a földrajzi egység egészébe, hanem didaktikus szempontból is véget vessen a túlzásba vitt mnemotechnika minden lehetőségének.

Tanításunk bármely fokán a kultúrélet *feltételeinek* analizálásából kell kiindulnunk; első lépésünk az abszolút geográfiai fekvés meghatározása, eddigi eljárásokkal szemben azzal a különbséggel, hogy a pozícióval együtt járó életfeltétel-összefüggéseket már a kezdet kezdetén is kifejezésre juttatjuk. Ezután a klíma meghatározása következik, amelyet nagy általánosságban a pozíció következményeként állíthatunk oda, eleve meghatározva a kontinentális és oceanikus nagy típusokat, ezzel a talajművelés lehetőségéhez jutunk el s vele a térszíni formák meghatározásához. Mindazt adjuk ekkor, amit eddig is adtunk: folyó és hegyvonalat, de amíg eddig ezek izolált voltakban tisztán emlékezteti képpé alakultak ki, most *irányvonalakká* válnak, akár

* V. ö.: Becker: Methodik des geographischen Unterrichts —és Dudley: Deductive Geography-ját, ahol a problémákat szisztematikusan feldolgozták. „Der Unterricht muss stets mit der Betrachtung der Verhältnisse beginnen, von denen die Gestalt anderer abhängig ist und die darum als Schlüssel zu deren Erklärung dienen können“ mondja igen találóan Fritzsche: Die neuen Bahnen des erdkundlichen Unterrichtes,

mint pozíciót és klímát módosító tényezők, akár mint a talajművelés negatív vagy pozitív tényezői.

A termélehetőségek sem merítik ki az *életlehetőségek* körét s így jutunk el a geológiai formációk további magyarázata révén a bányaterületekhez. A talajművelés és az ipari produkció lehetőségei természetszerűleg, vezetnek tovább a település, a népsűrűség s ezzel a kulturgeográfia mindazon problémáihoz, melyekben nem csupán a természettel diadalmasan küzdő egyes ember, hanem a *társadalom* is megjelenik előttünk állami szervezetével, kereskedelmi hálózatával, a maga hangyabolyoszerű látszólag önző, küzdelmes és katasztrófilis, de mégis magasabb értékek felé tartó eredményével.

A geográfia ilyen módon anélkül, hogy eddigi irányaiból és értékeiből bármit is veszítene vagy elhagyna, egyikévé válik középiskolánk tárgyainak, melyek mind erősebben kopogva kérhetnek bebocsáttatást és elismerést, mint a modern élet végtelen számú szálakból összeszővődő labirintusaiban biztosan tájékozo és elvezető fonalak. Nem speciális antropogeográfiai kiegészítésre, hanem tanításunk egészének kulturgeográfiai szempontokkal való átítatására, — bátran kimodhatjuk — a *mai* középiskolai geográfiával szemben új tárgyra van szükségünk melynek döntő jelentőséggel kell szavát hallatnia.

Meg vagyunk győződve róla, hogy geográfiai oktatásunk modern szempontok szerint való megreformálása sok lappangó energia tömeget fog felszabadítani gazdasági s politikai tájékozódásunk tökéletesítésében, aminek következményeit az a nemzedék és az az eljövendő Magyarország fogja értékelni tudni, amely a mi borzalmas katasztrófáinkra és korunkra mint egy fantasztikus lázálomra fog visszaemlékezni.

Embér István.

Lipcsei geográfus-gyűlés 1921. A rendkívül népes lipcsei gyűlés iskolai-földrajzi ülésén *Wagner P.* követelte a földrajznak az érettségi vizsgálaton a történelemmel való egyenjogúsítását. *Krause K.* a geográfus tanárképzésről adott elő. Megköveteli, hogy a jelölt a vizsgán hivatalos bizonyítványokkal igazolja földtani és földrajzi tanulmányi kirándulásokon való részvételét. A földrajz tanításában a határvidékekre több időt kell szentelni. Tanárok továbbképzésére nyári tanfolyamokat kell rendezni. Minden geográfus-tanárnak évente egy tanulmányi kirándulásra ingyen vasúti jegyet bocsássanak rendelkezésére.

A középiskolai földrajztanítás reformjával kapcsolatban a Conseil de l'Association des Géographes Français

tagjaihoz a következő kérdéseket intézte:

1.) Szükséges-e, hogy hetenkint minden osztályban egynél több órán át tanítsák a földrajzt gyakorlatokkal együtt?

2.) Hogyan helyeztessenek el a gyakorlati órák az alsó és a felső osztályokban?

3.) Meg lehet-e engedni, hogy hét év alatt bizonyos földrajzi anyagok ismétlődjenek? Ha igen, melyek és miért?

4.) Az általános földrajzt mely osztályban vagy osztályokban tanítsák? Miért?

5.) A földrajzi anyagban benne legyen-e a felfedezések története, a csillagászat, a topográfia és kartográfia, geológia és a gazdasági földrajz?

6.) Ha a felső osztályok egyikében

a világ nagyobb országainak földrajzát kellene tanítani, — melyek legyenek ezek az országok? Kéz A.

(La Géographie 1922. I.)

Teubner „Aus Natur und Geisteswelt“ sorozatában egy általános földrajzot ad ki. Az egyes részeket specialisták írják. Nyolc kötetből fog állani. Eddig megjelent: 627. Geomorphologie (F Machatschek), 628. Physiogeographie des Süßwassers (ugyanattól), 632. Die Verbreitung des Menschen auf der Erdoberfläche. Anthropogeographie (N. Krebs). Kéz A.

Lengyel Geográfusok Szövetsége alakult Lodzban ez év tavaszán. A szövetség működésének első eredménye a szép nyári tanulmányút volt, melyen 61 tanár vett részt. — Köztük nagy számmal hölgyek is. Prága-Budapest-Belgrád-Zágráb-Fiume érintésével Dalmáciába és Görögországba látogattak el. Szép példa ez a nagyszabású tanulmányút arra, hogy a vezetők kitartó munkája még a rossz valuta ellenére is mire képes. A szövetség ősszel isko'ai-földrajzi folyóiratot indít.

—Z.

Könyvészet.

(Rövidítések I. I. évf. 90. I., és 1922. I. füzet, továbbá: Z. d. Ges. f. E. = Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin; D. R. = Deutsche Rundschau; W. W. = Weltwirtschaft).

Princz Gy: Magyarország településformái. Budapest, 1922. 30 l. 5 tábla. 50 korona.

Cholnoky J.: Az emberföldrajz alapjai. Budapest, 1922. 41 l. 300 korona.

Dacqué E.: Geographie der Vorwelt (Paläogeographie. A N G 619). Lipcse 1920.

Schmidt M. G.: Mensch und Natur (A N G 458) Lipcse 1919.

Kaindt R. F.: Böhmen. Zur Einführung in die böhmische Frage (A N G 701) Lipcse 1921.

Diels P.: Die Slawen (A N G 740). Lipcse 1921.

Hellpach W.: Geopsychische Erscheinungen. 2. kiadás, Lipcse 1917.

Boas Fr.: Kultur und Rasse. Lipcse 1914.

Partsch J.: Die Grenzen der Menschheit. Die antike Ökumene Sächs Ges. d. Wiss. Lipcse 1916.

Sapper K.: Über Gebirge und Gebirgs-grenzen. G. Z. 1918.

Hausrath H.: Pflanzengeographische Wandlungen der deutschen Landschaft. Lipcse 1911.

Kjellén R.: Der Staat als Lebensform. Lipcse 1917.

Kaindt R.: Die Grenze zwischen west- und Osteuropäischer Kultur, P. M. 1917.

Krebs N.: Die anthropogeographischen Räume der Balkanhalbinsel. Penck-Festschrift 1918.

Sieger R.: Die Grenzen Niederösterreichs. Jahrbuch f. Landeskd v. Nie Öst 1902.

Sieger R.: Zur polit. geogr. Terminologie. Z. d. Ges. f. E. Berlin 1917.

Dietrich B.: Die Siedlungen in eingesenkten Mäandertälern. Boroszló 1917.

Olbricht K.: Die Grosstädte Europas im Letzten Jahrhundert. G. Anz 1917.

Hassinger H.: Neue Methoden der Darstellung der Volksdichte auf Karten K u S Z 1917.

- Martin R.*: *Lerbuch der Anthropologie.* Jena 1914.
- Oberhummer E.*: *Die Türken und das Osmanische Reich.* Lipcse 1917.
- Penck A.*: *Polen.* Z. d. Ges. f. E. Berlin 1918.
- Machatschek Fr.*: *Bemerkungen zur Anthropogeographie und polit. Geogr. Russlands.* M. d. G. G. Bécs 1918.
- Haberlandt A.*: *Kulturwissenschaftliche Beiträge zur Volkskunde von Montenegro, Albanien u. Serbien.* Bécs 1917.
- Gopcevic Sp.*: *Zur jugoslawischen Hafenfrage.* W W 1920.
- Czirbusz G.*: *Hist. geog. Lage von Budapest.* K u S Z. 1918.
- Kaindl*: *Polit. u. völkische Lage der Deutschen im Südslawenstaat.* W-W. 1920.
- Bode A.*: *Die neue Stellung der süd-amerikanischen Staaten in der Weltwirtschaft.* W W. 1920.
- Schnass Fr.*: *Lehren u. Lernen in der Erdkunde.* Lipcse 1919.
- Passarge S.*: *Erdkundliches Wanderbuch II.: Beobachtungen über Tier und Mensch.* (Wiss. u. Bildg. 171.) Lipcse 1922.
- Hassert K.*: *Allgemeine Verkehrsgeographie.* Berlin 1921.
- Spahn M.*: *Die Grossmächte,* (?) 1918.
- Sieger R.*: *Die geogr. Grundlagen der öst. ung. Monarchie* (?) 1915.
- Pingaud*: *L'Italie depuis 1870.* (?) 1918.
- Hildebrandt*: *Der italienische Imperialismus und sein Ende.* D R 1918.
- Kjellén R.*: *Deutschlands Irrtum u. Deutschl. Zukunft.*
- Salomon F.*: *Der britische Imperialismus* Lipcse 1916.
- Meyer E.*: *Das britische Weltreich* (?) 1916.
- Lowell*: *The government of England* (?) 1916.
- Kjellén R.*: *Die britische Weltmacht* (N. Freie Pr.) 1918.
- Meyer E.*: *Die. Ver. St. von Amerika* (?) 1920.
- Fried*: *Pan-Amerika* (?) 1917.
- Fischel*: *Der Panslawismus bis zum Weltkrieg* (?) 1919.
- Grote H.*: *Länder u. Völker Europas nach dem Weltkriege* (?) 1922.
- Porter*: *Japan, the rise of a modern Power* (?) 1917.
- Riess.*: *Deutschland u. Japan* (Preus. J b.) 1917.
- Ostwald.*: *Die Grossmächte in Ostasien* (?) 1918.
- Stolper*: *Das mitteleuropäische Wirtschaftsproblem* (?) 1918.
- Sering M.*: *Westrussland.* Lipcse 1918.
- Kossina G. Gustaf*: *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie.* 2. kiadás. Lipcse. 1922. (A germánok észak felől jöttek a mai Németország területére).
- Dahl F.*: *Grundlagen einer ökologischen Tiergeographie.* Jena. 1922.
- Francé R. H.*: *Süd-Bayern.* Junk's Naturführer. Berlin 1922.
- Nansen Fr.*: *Spitzbergen.* Lipcse. 1922.
- Obst E.*: *Das Klima Thrakiens als Grundlage der Wirtschaft.* (Osteuropa Institut in Breslau, Vorträge u. aufsätze IV. Abt. Geographie u. Landeskunde. Heft 2.) Lipcse 1922.
- Hettner A.*: *Die Oberflächenformen des Festlandes.* Lipcse 1922.
- Hug J.*: *Die Schweiz im Eiszeitalter.* Aus Natur u. Technik. Zürich 1922. (Svájc mai talajalakulatait a jégkorszakig nyomozza).
- Schultze-Naumburg P.*: *Gestaltung der Landschaft durch den Menschen.* München, 1922. (Hat részre oszlik: Wege und Strassen; die Pflanzenwelt und ihre Bedeutung im Landschaftsbilde; der geologische Aufbau der Landschaft und die Nutzbarmachung der Mineralien; Wasserwirtschaft; Industrie; Siedlungen. Gazdagon és pazarul illusztrálva).

Társulati ügyek.

Felhívás. Felhívjuk olvasóinkat, szerezenek mennél több új előfizetőt, hogy folyóiratunk példányszámának növelésével egyidejűleg a terjedelem növelését is megvalósíthassuk. Tagjainknak és régi előfizetőinknek az 1922. évi füzeteket továbbra is a kedvezményes évi 90 koronás előfizetési díj ellenében adjuk, új előfizető tanárok és köztisztviselők is megkapják e kedvezményt.

Zsebatlasz az 1923. évre. Szakosztályunk e közkedveltségnek örvendő kiadványán a szerkesztők már lázasan dolgoznak. Ez év november havában az új kötet meglepetésszámba menő gazdag tartalommal, színes térképekkel, rengeteg grafikonnal, és statisztikai tabellával megjelenik. Ára előreláthatólag 200 korona lesz. 120 koronás előfizetői árban csupán nov. 20-ig kapható. Előfizetői gyűjtőívet, mutatóvanylapot kiadóhivatalunk küld. Aki előfizetőt gyűjt, ingyen kaphatja ezt a

tartalmas térképgyűjteményt, mely az új Európát mutatja be az idén. A geográfus szaktanárokat különösen arra kérjük, hogy azokban a felsőbb osztályokban, melyekben a földrajz nem szerepel tantárgyként, a történelem vagy más nemzeti tárgy előadóit kérjék meg arra, hogy az ifjuság figyelmét erre a kiadványunkra felhívják.

Földrajzi kölcsönkönyvtár. Szakosztályunk azzal a gondolattal foglalkozik, hogy különösen a vidéki geográfusok érdekében egyelőre kisebb szerű szak-kölcsönkönyvtárat alapít, melyből 2—3 hétre a legfontosabb modern kézikönyvek és folyóiratok kaphatók volnának. Kérünk mindenkit, aki az eszme iránt érdeklődik, hogy kb. 30-40 kor. évi hozzájárulás és a kölcsönzött könyv szállítási díja megtérítésének feltétele ellenében hajlandó a könyvtárszövetkezetbe belépni. Csak e jelentkezések beérkezése után fogunk bele a terv megvalósításába.

Sajtóhibák:

Dékány „A politikai földrajz jelen állása” c. múlt számunkban közölt cikkében jelentékenyebb értelemzavaró sajtóhibák: 43. l. felülről 8. sor: ez évben h. névben, 44. alulról 2. s. talaj h. határ! — Két helyütt az interpunkció zavarja meg teljesen az értelmet. 45 l. felülről 31. s.

helyes így: beszélünk kultúr földrajzilag; 52. l. fel. 39. s. helyes így: állama, a háború előtt Ném. o. A 44 l.-on alul helyesebb így: tagozása belpolitikailag („belső tagozása politikailag helyett) stb.

A GEOSz. (Gegográfus Szövetség) felkér minden geográfus tanárt, hogy címét haldéktalanul közölje a titkársággal Budapest, VII. ker. István-út 91—93. szám.

A Magyar Néprajzi Társaság

értésítője az

Ethnográfia

Szerkeszti:

Solymossy Sándor

Társadalom- tudomány

A Magyar Néprajzi Társaság Társadalomtudományi Szakosztályának kéthavonként megjelenő tudományos szemléje Magyarország újjáépítését kívánja szolgálni.

Előfizetési ára évfolyamonként
100 korona.

Budapest, VI., Városliget. Iparcsarnok.

Előfizetési ára egész évre
200 korona, a társaság
tagjainak 180 korona.

Szerkesztőség:

Budapest, Sándor-utca 13. szám.

A Magyar Szent Korona országai

a trianoni békekötés előtt és után.

Magyarország újmódszerű politikai iskolai falitérképe.

Iskolai használatra a vall. és közokt. min.
47995/Mp. 1922. sz. a. engedélyezte.

Á r a i:

1. 4 papirosra K 150.—
2. Vászonszegéllyel „ 480.—
3. Kartonon, 2 léccel „ 700.—

Előfizetőink kedvezményben részesülnek.

Mutatványlapot szívesen küldünk.

Budapest, VII. kerület, István-út 91—93. szám.

szélességi ára 150 k.

November hó első napjaiban megjelenik

Kogutowicz zsebatlasza

az **1923**-ik évre.

Ez az 1909-ben megindított és tavaly a Magyar Néprajzi Társaság által újra élesztett kiadvány, melynek szerkesztői

dr. Bátky Zsigmond és dr. Kogutowicz Károly, esztendőök óta meghódította a geográfus tanárságot és a magyar ifjúságot. Tavaly ismét **10.000 példány** fogyott el s tudományunk érdeke, hogy az idén még több₂ keljen el belőle. Az új kötet

ÚJ EURÓPÁT

a régi hatalmak és az új államok és államocskák politikai- és gazdaság-földrajzi helyzetét tárja az olvasó elé. Gazdag szöveges magyarázatait, színes térképeit, grafikonjait, statisztikai tabelláit senki sem nélkülözheti.

Kérjük a geográfus szaktanárokat, támogassák kiadványunkat az előfizetők gyűjtésének megszervezésével.

Prospektust, rendelőlápot, az

52.000 koronás pályadíjak

szétosztásának feltételeit stb. kiadóhivatalunk kívánatra mindenkinek megküldi.

Címre ügyelni! Postatakarékpénztári számla 48180.

Kiadóhivatal: VII., István-út 91—93. szám.

A M. N. T. Emberföldrajzi Szakosztálya.

Felelős szerkesztő: Dr. Kogutowicz Károly főiskolai tanár.

Kiadótulajdonos: Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztálya.

Bognár Jenő nyomdai vállalat nyomása.

Vezető: Bognár Jenő, Ujpest, Lőrinc-utca 49.